

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КРАЇНОЗНАВСТВА ТА ТУРИЗМУ

ОРГАНІЗАЦІЯ ПАЛОМНИЦЬНОГО ТУРИЗМУ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ
МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ГРОМАДИ:

актуальність, міжнародний досвід, виклики та перспективи

За спеціальністю: 242 Туризм

Галузі знань: 24 Сфера обслуговування

За освітньо-професійною програмою: Туризм

На здобуття освітнього ступеня: Бакалавра

Кваліфікаційна робота бакалавра
Здобувачки денної форми навчання
IV курсу
Групи «Організація туристичної діяльності»
Решетової Анни Олексіївни

Науковий керівник:
к. геогр. н., доц. Михайленко Т. І.

КИЇВ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ.....	5
1.1 Сутність паломницького туризму.....	5
1.2 Особливості організації паломницького туризму.....	8
1.3 Методи дослідження.....	11
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ В ІСЛАМІ.....	14
2.1 Сутність малого та великого паломництв в Ісламі.....	14
2.2 Особливості проведення великого та малого паломництв в Ісламі.....	21
2.3 Перешкоди та труднощі на шляху паломників.....	27
РОЗДІЛ III. ОРГАНІЗАЦІЯ ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ ДЛЯ МУСУЛЬМАН УКРАЇНИ.....	29
3.1 Міжнародний досвід організації паломницьких турів для мусульман	29
3.2 Обґрунтування необхідності здійснення паломницьких турів для мусульман України.....	31
3.3 Особливості організації паломницьких турів для мусульман України у період війни.....	35
ВИСНОВКИ.....	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	48
ДОДАТКИ.....	54

ВСТУП

Актуальність даного дослідження. Актуальність даного дослідження зумовлена зростаючим значенням мусульманської спільноти в суспільному житті України та необхідністю врахування її релігійних потреб у сфері туризму. Паломництво (Хадж та Умра) є однією з найважливіших духовних практик для кожного мусульманина незалежно від його національної чи етнічної приналежності. В умовах відсутності чітко налагодженого механізму організації паломницьких подорожей, українські мусульмани стикаються з численними труднощами адміністративного, логістичного та інформаційного характеру. Це вимагає системної співпраці між фахівцями туристичної галузі, релігійними інституціями — зокрема Духовним управлінням мусульман України (ДУМУ), — та відповідними міжнародними структурами з метою формування ефективної, прозорої та доступної моделі паломницького туризму.

Практична цінність даної роботи полягає у дослідженні механізму роботи паломницького туризму та задоволенні релігійних потреб мусульман України, а також у наголошенні на важливості створення туристичної агенції, яка надавала б послуги паломницького туризму для мусульман України. За різними даними, на даний момент в Україні мешкає від одного до двох мільйонів мусульман. Історія мусульман України сягає часів Османської імперії, коли Іслам поширився Кримським півостровом, а далі – вглиб країни.

Хадж є для обов'язковим до виконання для кожного мусульманина. В багатьох країнах Близького Сходу широко розповсюджені туристичні агентства, які допомагають місцевим мусульманам у правильній реалізації Хаджу. В Україні, на жаль, такого агентства поки що не існує, і далеко не кожен мусульманин в Україні може дозволити собі організувати паломництво.

Важливість створення туристичної агенції полягає в підвищенні спроможності мусульман на велике або мале паломництво до Мекки та Медини, які є святими місцями для мусульман та обов'язковими для відвідування протягом життя. Також потреба у туристичній агенції полягає у наданні правильної інформації з виконання паломницьких ритуалів та

контролю з боку релігійних наставників, а також контролю усього процесу паломництва гідами, адже сам процес паломництва є складним та подекуди навіть небезпечним. З урахуванням потенційних викликів та складності організації такої діяльності в умовах воєнного стану, ретельна підготовка до надання високоякісних і всебічно продуманих послуг набуває особливої важливості.

Метою створення туристичної агенції, яка надавала б туристичні послуги з паломництва виступає підвищення спроможності мусульман України здійснювати мале та велике паломництво.

Мета даного дослідження. Мета полягає в аналізі діяльності мусульманської громади України, закордонного досвіду організації паломницьких турів для мусульман, аналізі історії паломництв українських мусульман та обґрунтування необхідності запровадження централізованої та офіційної організації паломницьких турів для мусульман України.

Відповідно до мети маємо наступні **завдання дипломної роботи:**

- Вивчення сутності паломницького туризму та дослідження механізму діяльності паломницького туризму;
- Аналіз закордонного досвіду на прикладі британської туристичної агенції, що займається організацією паломництва для мусульман Великобританії ;
  - Розбір сутності процесу великого та малого паломництв в Ісламі;
  - Аналіз перешкод, що виникають під час паломництва;
  - Вивчення історії паломництв мусульман України;
  - Обґрунтування необхідності здійснення паломницьких турів для мусульман України.
- Розгляд особливостей організації паломницьких турів для української мусульманської громади у період війни

Об'єкт дослідження: паломницький туризм в Україні

Предмет дослідження: організація паломницького туризму для мусульман України.

Дана дипломна робота містить 62 сторінки; складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Дана робота була написана на основі п'ятдесяти восьми джерел та містить 4 рисунки.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРУ

1.1. Сутність паломницького туризму

Щороку мільйони людей долучаються до релігійного туризму — здійснення паломництва, релігійних екскурсій, поїздок у складі релігійних спільнот тощо. Проте поняття “релігійний туризм” та “паломницький туризм” дещо відрізняються, і варто зазначити у чому їх відмінність, адже ці поняття часто ототожнюють.

Релігія — це сукупність пов’язаних практик та систем, які пов’язані з вірою та поклонінням певній вищій силі. Найбільшу кількість прихильників мають п’ять світових релігій: Християнство, Іслам, Іудаїзм, Буддизм, Індуїзм [21].

Релігійність притаманна людям з давніх часів, і здійснення подорожей з релігійною або паломницькою метою існує і досі, більш того, набуває сучасного вигляду та удосконалюється.

Історія свідчить, що місця релігійного туризму та паломницьких подорожей завжди були центрами господарської діяльності [17].

Поняття “релігійний туризм” включає в себе надання послуг та задоволення потреб туристів, що прямують до святих місць та релігійних центрів [2].

Релігійний туризм умовно можна розділити на два різновиди:

- паломницький туризм
- релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості

Паломницький туризм — це сукупність поїздок представників різних конфесій з паломницькими цілями [2].

Відповідно до статті 1 Закону України “Про паломництво” від 13 липня 2011 року, паломництво — це визначена внутрішніми приписами, релігійними принципами, традиціями та догмами відповідного релігійного віросповідання обов’язкова (бажана) мандрівка з метою відвідання святих для

віруючого цього сповідання місць (місць паломництва), що мають особливе значення і традиції у цьому віровченні та релігійній практиці [1].

Паломництво – подорож вірян, здійснювана до святих місць з релігійною метою [27].

Причини здійснення паломництва є різними. Серед них можна виокремити наступні:

- бажання зцілитися від душевних і фізичних недуг;
- помолитися за рідних і близьких;
- знайти благодать;
- відмолити гріхи;
- висловити подяку за послані блага;
- проявити відданість вірі;
- прагнення до подвижництва в ім'я віри;
- знайти сенс життя [2].

Головною метою паломництва є готовність людини до дій в умовах особливих труднощів та готовність пожертвування мінливими матеріальними цінностями в ім'я перманентних, вічних духовних [2].

Паломницький туризм відіграє ряд важливих функцій: духовно-просвітницька (можливість ознайомитись з історією) , місіонерська (кожен паломник завдяки своїй подорожі несе у суспільство цінності та погляди своєї віри), благодійницька (туристи здійснюють грошові пожертви під час паломництва) та загальнодуховна (ознайомлення з культурою та традиціями релігійних центрів). А також додаткові: комунікативна, пізнавальна та лікувальна [22].

Існує класифікація видів паломництва за наступними ознаками:

- за кількістю учасників і сімейної приналежності:* індивідуальні, сімейні і групові паломництва;
- за тривалістю:* тривалі і короткочасні паломництва;
- по сезонності:* цілорічні паломництва, а також приурочені до релігійних свят;

-по об'єктах відвідування: відвідування конфесійних культових місць (церков, монастирів, храмів), а також природних культових місць (гір, озер, печер, джерел, лісів);

-за місцем розташування об'єкта паломництва: внутрішні (у межах державних кордонів) і закордонні паломницькі тури;

-за ознакою обов'язковості: добровільні і обов'язкові паломницькі тури (наприклад, в Ісламі паломництво Хадж є обов'язковим для кожного віруючого, який має можливість його здійснити) [20].

Отже, релігійний туризм трактується по різному: як виїзд особи з країни свого проживання на термін не більш ніж на 6 місяців з метою відвідування сакральних місць; як діяльність, пов'язана з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, які збираються у подорож до святих місць та ін. На думку автора даної роботи, релігійний туризм є більш широким поняттям і включає в себе економічні поняття, такі як надання послуг туристам та створення туристичних релігійних продуктів. Релігійний туризм екскурсійного напрямку та паломництво можна вважати складовими релігійного туризму, і їх різниця полягає у меті подорожі. Для релігійного туризму екскурсійного спрямування метою подорожі є ознайомлення із сакральними об'єктами, самопізнання, ознайомлення з іншими вірами і тому подібне. Мета паломництва є набагато серйознішою і включає у себе більше обов'язків, які на себе беруть паломники під час подорожі, а також характерну ознаку — паломництво до відповідних сакральних місць та здійснення відповідних ритуалів будуть доступні лише для представників відповідної віри, в той час як релігійний туризм екскурсійного спрямування несе ознайомчий характер. Наприклад, екскурсія до мечеті Аїя-Софія належить до релігійного туризму екскурсійного спрямування, а паломництво Хадж (або Умра) відноситься до паломницького туризму.

1.2. Особливості організації паломницького туризму.

Паломницька діяльність може бути як організована туристичною фірмою, так і самостійно.

Організація паломницького туру є відповідальним та складним багатоетапним процесом, будь то завдання туристичної агенції або окремої особи/групи осіб, який виконується протягом тривалого часу.

Насамперед, для туристичних агенцій, що організовують паломницький туризм, існують наступні важливі ключові моменти:

- забезпечення безпеки для паломників (адже зазвичай паломницький туризм потребує багато енергії і часто є навіть небезпечним, наприклад, через масове скупчення людей);
- постійний супровід паломників;
- співпраця з національними духовними центрами з метою наставництва паломників, надання достовірної інформації з виконання ритуалів;
- слідування за світовими тенденціями та правилами, встановленими місцевою владою, де проводиться паломництво;
- організація надійного та зручного транспорту та трансферу до місця призначення;
- організація гідного проживання;
- співпраця з місцевими гідами-перекладачами;
- розробка чіткого і добре структурованого розкладу, який відповідатиме часу здійснення ритуалів;
- створення туристичних пакетів та систем лояльності з метою зробити паломницький туризм доступним для більшості верств населення;
- ефективний маркетинг та промоція туристичного продукту, аналіз ринку;
- система чіткої та безперервної комунікації з паломниками, своєчасне надання інформації;
- забезпечення страхування

Отже, під час організації паломницького туру, туристична фірма повністю опікується над комфортом та безпекою паломників, водночас співпрацюючи з національними духовними центрами/управліннями з метою надати достовірну, вчасну та вичерпну інформацію туристам.

В Україні найчастіше паломницькі тури організовуються для представників православних церков.

В Україні існує не так багато організацій, які представляють послуги з паломницького та релігійного туризму. В основному ці організації є православними та організовують православні тури. У вітчизняному релігійно-туристичного русі можна виокремити наступні групи з організації релігійного та паломницького туризму:

- церковні структури різних рівнів, які займаються паломницькою діяльністю

- світські громадські організації, що пов'язані з релігійними організаціями

- світські комерційно-бізнесові організації (підприємства, що можуть бути пов'язані із церковними структурами) [4].

Більшість конфесій різних релігій в Україні (християнські, мусульманські, іудейські) мають у своїх структурах відповідні органи, що відповідають за організацію паломницьких турів.

В Україні за керівництво релігійно-паломницьким туризмом відповідають паломницькі центри (наприклад, Патріарший паломницький центр при Патріаршій курії УГКЦ). Такі структури зацікавлені у співпраці зі світськими підприємствами та установами [4].

Ще однією відповідальною за релігійно-паломницький туризм в Україні у християнській конфесії є світські громади та організації (наприклад, молодіжні організації, братства і т. д., такі як Спілка православної молоді України тощо). Такі спільноти можуть взаємодіяти із релігійними організаціями, допомагаючи їм в отриманні клієнтів — паломників [4].

Наразі туристичних фірм, які займаються паломницьким туризмом в Україні, дуже мало. Вони не користуються популярністю серед вірян, адже не вважаються довіреними, але релігійні організації можуть співпрацювати з

туристичними фірмами з метою отримання пакету послуг, такі як проживання, харчування, трансфер, візи тощо [4]. У зв'язку з війною зростає кількість людей, які звертаються до релігії та замислюються над духовними й вічними цінностями. Водночас організація паломницьких подорожей залишається складною через наявні обмеження на виїзд та фінансову нестабільність у суспільстві. Особливі труднощі можуть виникати у межах паломництв представників мусульманської спільноти, де жінкам бажано здійснювати паломництво у супроводі чоловіка, що, зважаючи на складність перетину кордону, ускладнює саму можливість участі у релігійній подорожі.

Отже, в Україні організацію туристичних послуг з паломництва можна поділити на два різні види:

- організація паломництва конфесіями без допомоги світських організацій та туристичних фірм
- співпраця конфесійних структур зі світськими організаціями або туристичними фірмами

В обох випадках паломників супроводжують духовні наставники [4].

Реалізація паломництва в Ісламі відрізняється від паломництва в православ'ї за своєю сутністю та ритуалами.

Найважливішим аспектом релігійного туризму для мусульман є паломництво — Хадж (або мале паломництво — Умра). Кожен мусульманин, який вільний від рабства, який має достатньо фінансів на дорогу туди і назад та на забезпечення того, кого він має утримувати, на час його відсутності, зобов'язаний хоча б раз у житті здійснити Хадж[3].

Залежно від місячного календаря в Ісламі (Хіджра), різкий сплеск паломників припадає на час Хаджу, який буває раз на рік. Місця паломництва мусульман дозволено відвідувати тільки мусульманам і це контролюється органами державної влади. Це обмежує екскурсійну складову, оскільки екскурсанти представники інших релігій не мають права відвідувати ці місця [5].

Головним сакральним місцем для мусульман є Кааба — перша мечеть на Землі, а священними містами є Мекка (де народився останній пророк —

Мухаммед) та Медина (де пророк Мухаммед провів більшу частину свого життя). В період Хаджу Мекку відвідує декілька мільйонів мусульман, цей процес супроводжується великим натовпом та тіснявою. В інші місяці року мусульмани можуть здійснювати Умру (мале паломництво), що передбачає ті ж самі ритуали, проте кількість паломників розподіляється на місяці і великого натовпу вже не існує. Проте місце паломництва приймає паломників протягом усього року без перерв.

Отже, головною відмінністю паломництва для мусульман та для християн є ступінь обов'язковості та дозвіл на паломництво (наприклад, християнам не можна відвідувати священні місця мусульман в якості туриста).

1.3 Методи дослідження:

Кожен сегмент туристичного ринку потребує систематизації та дослідження, в тому числі і сегмент паломницького туризму.

Для гармонійного розвитку та контролю поточної ситуації паломницької діяльності є важливим дослідження паломницької діяльності, її систематизація та аналіз.

Методи дослідження паломницької діяльності у цьому дослідженні можна поділити на наступні:

- *метод аналізу* ґрунтується на розкладанні цілого складного явища на його складові, більш елементарні частинки, кожна з яких вивчається окремо, що полягає у виділенні окремих районів поширення паломницького туризму та вивчення їх особливостей;

- *метод синтезу* полягає в уявному з'єднанні окремих сторін, властивостей, зв'язків явища паломницького туризму й осягнення цілого в його єдності;

- *теоретичний* метод передбачає вивчення основних понять, що формують паломницьку діяльність і аналіз понять з різних джерел;

- *індуктивний* метод полягає у складанні загального зображення поточної ситуації на основі отриманої інформації;

- *оцінний* метод передбачає формування припущень та оцінки процесу організації паломницьких турів на основі даних джерел;

- *літературний* метод включає в себе дослідження літератури відповідно до обраної тематики, порівняння інформації з різних досліджуваних джерел;

- *системний* метод полягає у дослідженні взаємозв'язків існуючих елементів; при системному підході і дослідженні управлінських систем виходять з того, що будь-яка організація є системою, кожний з елементів якої має свої визначені й обмежені цілі;

- *картографічний* метод передбачає вивчення теми за допомогою картографічних даних і сутність якого полягає у включенні в процес дослідження географічної карти як моделі досліджуваних явищ;

- *метод якісного аналізу* полягає в аналізі складових даної тематики на якість;

- *порівняльний* метод передбачає співставлення компонентів туристичної інфраструктури, формування висновків, встановленні паралелей з іншими об'єктами дослідження в цілому або частково, аналізі подібності та відмінності;

- *метод районування* полягає у формуванні географії розповсюдження паломницької діяльності [5].

- *метод моделювання* передбачає розроблення узагальненої репрезентації процесу організації паломницького туризму з метою її вивчення, аналізу та унаочнення.

Отже, у даній роботі були використані такі методи, як теоретичний, загальнонауковий, оцінний, літературний, системний, порівняльний, моделювання.

На думку автора даної роботи, для комплексного дослідження організації паломницької діяльності слід виділити наступні етапи:

Перший етап:

- проаналізувати нормативні та законодавчі акти, що пов'язані зі сферою паломницької діяльності;

- проаналізувати цінність та актуальність даного виду туризму у цій місцевості/області, країні;

Другий етап:

- визначити чинники, що впливають або пригнічують розвиток даного туризму у обраному місці;

- визначити та проаналізувати структурні підрозділи та суб'єкти, які відповідають за розвиток паломницького туризму в обраному місці;

- визначити обсяги туристичних паломницьких потоків, їхню географію та історію;

Заключний етап:

- визначити проблеми, що постають на шляху реалізації паломницьких турів та шляхи розвитку.

- розробити модель доцільних рішень попередньо визначених проблем на основі аналізу міжнародного та вітчизняного досвіду.

Отже, комплексне дослідження функціонування паломницької діяльності дає можливість сформувати модель організації або покращити механізм вже наявної, що враховує актуальні виклики та перспективи й спрямована на задоволення потреб визначеної соціальної групи в межах обраної території.

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ В ІСЛАМІ

2.1. Сутність малого та великого паломництва в Ісламі

Дезінформація та наслідки інформаційних війн часто спричиняють стереотипізацію тих чи інших понять.

У наш час широко поширена неправильна інформація про Іслам. Соціальні мережі, YouTube та інші сайти містять велику кількість дезінформації, особливо на користь вона грає сектам та противникам Ісламу. Дуже часто так звані “знавці Ісламу” на YouTube каналах та на своїх сторінках у соціальних мережах розповсюджують неправдиву інформацію, тим самим вводячи в оману як мусульман, так і немусульман. Інформація може бути або зовсім недостовірною, або достовірною на 99%, проте 1% з-поміж цієї інформації може виявитись неправильним і вселити зерно неправдивості в серцях та розумах тих, хто її сприйняв. Навіть у мусульманських країнах є вірогідність того, що в медресе при певній мечеті (початковій школі для мусульман) інформація може бути надана неправильно, а в медресе мечеті поруч — правильно. Тому мусульмани прагнуть вивчати арабську мову і читати Кур’ан в оригіналі, адже “переклади” також дуже часто несуть в собі неправдиву, модифіковану інформацію.

Достовірним джерелом інформації про Іслам в Україні є офіційний сайт ДУМУ (Духовної Спільноти Мусульман України), YouTube та Telegram канали Islamic Media, Мусульманська бібліотека, що є втіленими проєктами ДУМУ, а також знання, які можна отримати від вчителів у мечеті Ар-Рахма або у медресе при мечеті. Також усні знання можна отримувати і в інших мечетях України (наприклад, в Харкові, в Черкасах і т.д.), які підпорядковуються ДУМУ. Проте слід проявляти уважність, адже навіть в Україні існують секти, які розколюють думку мусульман та надають невірну інформацію і діють під лозунгами “ісламських організацій”.

Саме тому велика кількість інформації у даній роботі була взята автором з джерел, які були вказані на сайті ДУМУ.

Можна виокремити наступні регіони поширення Ісламу (рис. 2.1.) [53].

1. Близький і Середній Схід охоплює території від Марокко та Мавританії вздовж Атлантичного узбережжя до Об'єднаних Арабських Еміратів у регіоні Перської затоки, включаючи також Туреччину, Іран, Афганістан, Пакистан та інші країни. У цьому регіоні проживає майже 60% усього мусульманського населення світу.

2. Другий регіон охоплює частину Південно-Східної Азії — такі країни, як Бангладеш, Малайзія, Індонезія та південні території Філіппінського архіпелагу. Тут зосереджено близько третини мусульман світу.

3. На території країн СНД Іслам є поширеним у таких регіонах: Азербайджан, автономні республіки Північного Кавказу, Башкортостан, Татарстан, країни Середньої Азії, Казахстан, а також Автономна Республіка Крим.

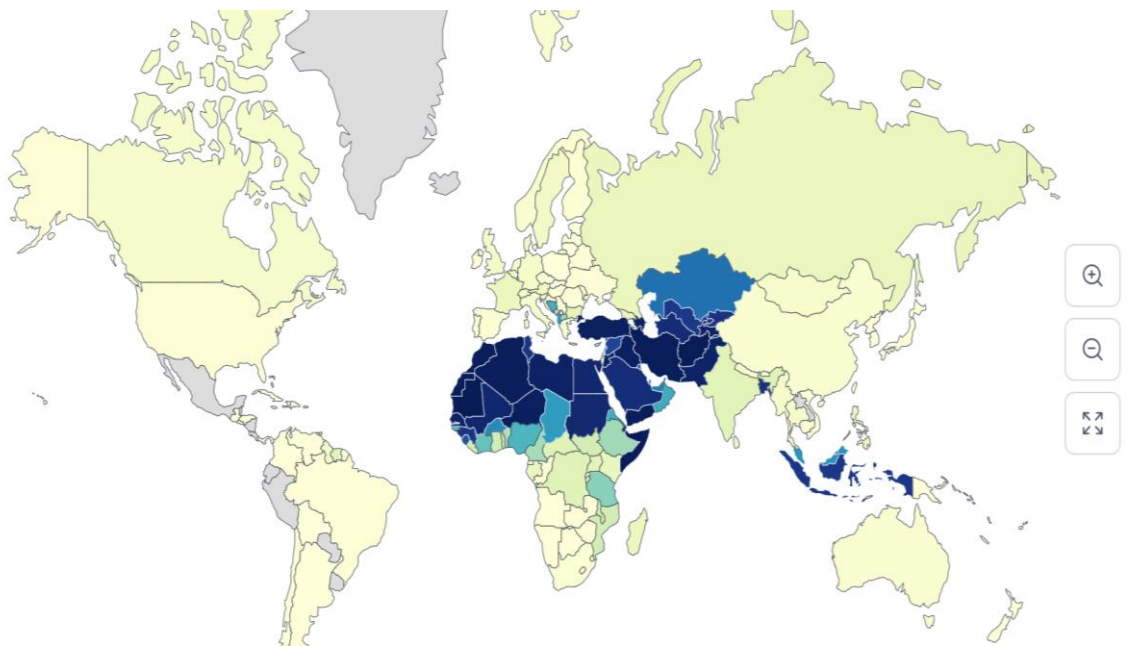

Рис 2.1.Регіони поширення Ісламу у світі [53]

У Євросоюзі ж найбільші мусульманські спільноти – у Франції, Німеччині, Великобританії, Нідерландах та на Балканах.

Отже, внаслідок інформаційних воєн, використання релігії для розповсюдження тероризму, розповсюдження стереотипів та дезінформації, багато людей вважають, що Іслам — нова та наймолодша релігія, заснована людиною на ім'я Мухаммад. Інші ж вважають, що мусульмани не визнають Ісуса та Мойсея і поклоняються чорному каменю (або кубу). Окрім того, на жаль, велика кількість людей не розуміють сутності слова “Аллах”, вірячи у щось інше і називаючи це Богом, або вважають, що мусульман вірять у свого Бога і Аллаh – його ім'я, як, наприклад, у дохристиянських слов'ян ім'я бога сонячного світла — Геліоса.

Іслам — це арабська назва релігії Єдиногобожжя, яке сповідували і до якого закликали *усі* пророки (в тому числі пророк Ісус та пророк Мойсей). А також Іслам є релігією Ангелів, яку вони сповідували до створення людей [7].

Тобто **Іслам** — це віра в одного-єдиного Бога — Творця Всесвіту, його пророків та в Ангелів.

Бог посилав пророків та посланників до різних народів і вони закликали людей до Ісламу (віри в одного-єдиного Бога) на різних мовах. А оскільки останній пророк був арабом і остання Священна Книга (Кур'ан) була послана арабською мовою, то й багато релігійних термінів взято з арабської мови (наприклад, “Іслам” — віра в Бога і його пророків, “Аллаh” — ім'я Бога арабською мовою, “мусульманин” — віруючий і т. д.) Тобто Аллаh – це не окреме ім'я окремого бога, це слово “Бог” арабською мовою, тобто еквівалент англійського “God”.

Основи ісламської віри включають у себе віру в Єдиного Бога, Ангелів, пророків і посланих Ним Небесних Книг (Кур'ан, Тора та ін.), а також віру в долю, віру у воскресіння після смерті, Судний День, у вічні муки в пеклі для невіруючих та вічні благоденства у Раю для віруючих [7].

Мусульмани вірять у те, що Бог — один-єдиний Творець, а все інше створено Ним, тобто з'явилося в буття після небуття і має початок свого існування. Бог створив Всесвіт, в тому числі простір і час. А Той, Хто створив простір і час, сам не пов'язаний з ними, тобто не має ані початку, ані кінця, ані

змінюється, ані місця знаходження (як помилково вважає велика кількість людей, що Бог знаходиться на небі) [7].

Не пов'язаний з простором — значить Бог не знаходиться в якомусь місці і не заповнює весь простір. Бог не є ні об'єктом, ні властивістю об'єкта. Він не схожий ні на кого і ні на що, Його Сутність не збагненна розумом і його неможливо уявити у будь-якому образі. Бог абсолютно не подібний до створених — ані Своєю сутністю, ані справами, ані атрибутами. Він — всезнаючий. Він не потребує нікого і нічого, Йому не притаманні слабкості та недоліки (як багато хто вважає, що Бог має подобу старця або людини, адже людина має слабкості та недоліки). І тільки Бог гідний поклоніння [7].

Помилково вважати, що Іслам був заснований Пророком Мухаммедом. Насправді пророки — це, за віруванням Ісламу, особливі люди, обрані Богом для заклику людства до істини (віри в одного Бога і дотримання Його законів). Всі пророки були мусульманами та закликали людей до Ісламу (віри в Єдиного Бога) [7].

За всю історію людства було приблизно 124 000 пророків, першим з яких був Адам, останнім — Мухаммад, та інші відомі пророки (Мойсей, Ісус, Авраам, Ной, Соломон та ін.) [7].

Як і Християнство, Іслам є монотеїстичним, але на відміну від Християнства, Іслам відкидає концепцію Трійці, пояснюючи це тим, що в Бога не може бути сина. Мусульмани вірять, що Ісус був пророком, а не Сином Божим або Богом.

Основа віри у всіх пророків була одна — Іслам, а відрізнялись лише закони (Шаріат), які посилались через пророків у різні часи. Наприклад, за часів Адама були одні закони, за часів останнього пророка Мухаммада — інші закони (правила виконання ритуалів, деякі заборони та ін.). Оскільки пророк Мухаммад — останній пророк людства, нинішній закон, за віруваннями мусульман, діятиме до кінця Світу [7].

Таким чином, Іслам не є новою релігією: всі пророки мали одну віру та переконання, проте в інтересах сект та в політичних інтересах часто священні

книги були переписані та перетрактвані, існування історичних постатей трактувалось по різному, в тому числі і самих пророків [7].

Мусульмани вірять, що найбільш почесним обов'язком людини є справжня віра в Бога, адже без неї не приймаються добрі справи і немає спасіння [7].

Ті, хто щиро повірив та прийняв серцем і вимовив «Не існує творця, окрім одного-єдиного Бога (Аллаха) і Мухаммед – Його пророк», стає мусульманином [8].

Багато мусульман не дотримуються законів Бога і людство спокушається на здійснення гріхів, проте це, звісно, не є виправданням для скоєння гріхів.

Віра мусульман спирається на п'ять основних принципів (або так званих “стовпів віри”) [Додаток А]

- свідоцтво віри: «Я свідчу, що немає творця, окрім одного-єдиного Бога, і Мухаммед — Його пророк»;

- молитва: щодня мусульмани мають здійснювати п'ять молитов;

- милостиня: мусульмани мають давати милостиню нужденним, не проходити повз чужу біду;

- піст: під час Рамадану (дев'ятого місяця ісламського календаря) мусульмани мають дотримуватися посту;

- Хадж: хоча б раз у житті (відповідно до фінансових можливостей) слід здійснити паломництво до Мекки.

Базуючись на інформації про п'ять основних стовпів віри в Ісламі, можна зробити висновок, що здійснити Хадж або Умру (велике або мале паломництво) зобов'язаний кожен вільний від рабства мусульманин-мукалляф (повнолітній за принципами Ісламу), який має кошти на дорогу туди і назад, на проживання під час паломництва та одяг, а також на забезпечення того, кого він має утримувати під час паломництва (наприклад, сім'ю) [9].

Головна святиня всіх мусульман — Кааба

Кааба — це перше місце на Землі, призначене для поклоніння Аллаһу . За віруваннями Ісламу, її побудував перший чоловік та пророк на Землі — Адам за велінням та допомогою Бога (Аллаха).

Кааба знаходиться в аравійському місті Мекка в центрі мечеті “Аль-Масджид аль Харам” — найбільшої мечеті у світі.

За свою історію Кааба була зруйнована потопом і відновлена за опіки Ібрагіма (прабатька північних арабів) та його сина — Ісмаїла [12].

За своєю формою Кааба нагадує куб: споруда без вікон та з плоским дахом.

Кааба має наступні елементи у своєму екстер'єрі:

- золоті двері, до яких веде поріг, що розміщений на двометровій висоті
- чорний камінь (за віруваннями Ісламу, цей камінь був посланий самим Аллахом, який колись був сліпучо-білим і поступово почорнів від гріхів людства. Проте і досі камінь має цілющу силу і кожен паломник робить змогу доторкнутись до нього під час здійснення одного з ритуалів — обходу Кааби)
- хатім (частина фундаменту, де колись була частина Кааби)
- камінь, на якому стояв Ібрагім під час відновлення Кааби
- кісва (чорне покривало з вишитими золотом аятами, що вкриває Каабу повністю. Кісву шиють за замінюють щороку) [Додаток Б]

Інтер'єр Кааби досить аскетичний: стіни прикрашені священними висловами з Кур'ану, підлога покрита мармуром, а посеред будівлі велично стоять три стовпи [23] [Додаток Б]

Щоразу при виконанні намазу, мусульмани мають виконувати молитву у напрямку Кааби. Цей напрямок зветься *Кіблою*. Наразі існує багато мобільних додатків, які полегшують життя мусульман (наприклад, за допомогою влаштованого компасу у додатку можна визначити знаходження Кааби, сповіщення про чергове виконання намазу і т. д.), наприклад як додаток IslamLife в Україні, що є проєктом ДУМУ (Духовного Управління Мусульман України).

Мекка та Медина — місця з життя Пророка Мухаммада

1. Мекка — місце народження Пророка Мухаммада

Мекка — аравійське місто, розташоване в західному регіоні Саудівської Аравії Мекка є найстарішим аравійським містом. Місто має величезне історичне та релігійне значення, адже саме тут розташована головна святиня

мусульман — Кааба та саме у Мекці народився Пророк Мухаммад (570 р.н.). Історія Мекки налічує тисячі років, включаючи в себе доісламський період, період появи Ісламу та аж до сьогодні, коли Мекка є головним центром паломництва та ісламської культури [24].

2. Доісламський період

До появи Ісламу, Мекка була великим центром торгівлі на Аравійському півострові. Місто мало стратегічне значення, адже лежало на перетині торгових шляхів, що з'єднували Африку, Середземномор'я та індійський субконтинент. Містом та Каабою опікувалось плем'я Курайш [24].

3. Поява Ісламу. Хіджра.

У 7 столітті нашої ери, коли Пророк Мухаммад у віці сорока років отримав одкровення від Бога через ангела Гавриїла, місто перетворилось на центр Ісламу, у міру поширення Ісламу та збільшення прибічників. Проте Пророк Мухаммад зіткнувся з невдоволенням, опором та переслідуванням з боку місцевого племені (адже основною вірою племені Курайш було язичництво), через що він та його прибічники мусили здійснити переселення до Медини (відоме як Хіджра) у 622 році н. е. [24].

4. Завоювання Мекки та очищення від язичницьких звичаїв

Через кілька років мусульманська громада у Медині зросла та на чолі з Пророком Мухаммедом повернулась до Мекки. Місто здалось без опору та було очищене від язичницьких ідолів та звичаїв [24].

5. Час розквіту Ісламу

Після завоювання місто перетворилось на духовний центр Ісламу, а Кааба стала центром щорічного паломництва — Хаджу, на який прибувають мільйони мусульман з усього світу [24].

6. Сучасна Мекка

У наші часи Мекка активно створює проекти зі здійснення реконструкції та покращення інфраструктури, транспорту та розміщення, щоб задовільнити зростаючу кількість паломників. Сьогодні Мекка є невід'ємною частиною життя мусульман в усьому світі, місцем духовної реалізації, єдності та відданості [24].

2.2. Особливості проведення великого та малого паломництв в Ісламі

Хадж — обов'язкове паломництво кожного мусульманина до Мекки, до священної Кааби, що знаходиться на території мечеті Масджид аль-Харам. Хадж є п'ятим стовпом віри і здійснюється у перші десять днів місяця зуль-хіджжа [13].

Умра — мале паломництво до Кааби, що, на відміну від хаджу, може бути здійснене у будь-який час року. Найчастіше умру здійснюють у місяць рамадан, раджаб і зуль-хіджжа (таким чином, Умру можна здійснити разом із Хаджем). На відміну від Хаджу, Умра не є обов'язковою [13].

Всього існує шість рукнів (ритуалів) Хаджу (відповідно, і Умри, окрім перебування у місцевості 'Арафат):

(Додаток В)

1. Іхрам (намір у серці). Вхід паломників у стан іхраму починається у спеціально визначеній для цього місцевості — мікат. Намір виглядає приблизно так: я приступив до здійснення Хаджу заради Аллаһа. Після того, як паломник прибуває на місце, йому варто здійснити повне омовіння (гусль), після чого слід вдягти спеціальний одяг: для чоловіків — два шматки білої тканини, які не мають зшиття; для жінок — будь-яка одежа, що не обтягує фігуру та не має прикрас. І тільки після здійснення цих кроків можна входити у стан іхрам [12];

2. Перебування у місцевості 'Арафат (хоча б недовго) у період від початку намазу Зуһр (друга із п'яти молитов) дня 'Арафат до світанку дня свята;

3. Тауаф — обхід навколо Кааби;

4. Са'й — ходіння між пагорбами Сафа та Маруа (7 разів);

5. Гоління голови або стрижка волосся;

6. Дотримання послідовності рукнів;

У кожному рукні є фарди (обов'язкові умови), яких потрібно дотримуватись [3].

Наприклад, умови тауафа:

- необхідно обійти Каабу сім разів, починаючи з кута, в якому знаходиться Чорний камінь, і закінчуючи там же;

- покрити 'аурат (частини тіла, які мають бути покритими, у чоловіків та жінок різні умови);

- бути в стані таһарат (стан повного омовіння);

- знаходитись лівим плечем у напрямку Кааби (не можна повертатись до нею грудьми або спиною) [3].

Існує ряд заборон для паломників під час здійснення паломництва:

- використання ароматичних речовин (парфуми, дезодоранти тощо);

- змащення голови або бороди оливковою олією, жиром або розтопленим воском;

- підстригання нігтів або волосся;

- укладання шлюбу;

- полювання на диких тварин;

- чоловікам покривати голову або вдягати одяг, що прошитий;

- жінкам закривати обличчя та вдягати рукавички.

Порушення будь-якої з вищезазначених заборон є гріхом і за це паломник має зробити відкуплення (Фідья). Якщо паломник під час паломництва здійснив статевий акт, то крім спокутування гріха, його ритуал став недійсним, проте він має продовжити його виконання і виконати хадж наново через рік як борг [3].

Через складність виконання рукнів та великий шанс заплутатись у правильності їх виконання, нерідко багато паломників здійснюють Хадж або Умру неправильно, через що їх ритуал не зараховується. Багато самостійних паломників непоінформовані достатньо і не знають, де знаходить місцевість 'Арафат, коли починається час кидання каміння в колодязі і як правильно це робити [11].

Тому щоб ритуали були прийняті, потрібно їх виконувати правильно, а для цього потрібно готуватись великий проміжок часу і, навіть, мати наставника, який контролюватиме процес.

GASTAT (General Authority for Statistic) – головне управління статистики Саудівської Аравії. Щорічно GASTAT публікує звіти щодо статистики Умри та Хаджу.

Генеральний орган статистики покладається на метод комплексного розрахунку статистики Хаджу та Умри. Процес розрахунку відбувається через центри статистики Хаджу, розташованих на усіх в'їздах. Процес перерахування паломників починається в перший день місяця зуль-хіджжа і закінчується о 18:00 дев'ятого числа цього ж місяця [25].

Програма статистики Хаджу спрямована на надання точної та повної інформації про кількість паломників, транспортні засоби, та дати прибуття. Ці дані використовуються у подальшому для розробки програми забезпечення паломників відповідними послугами. GASTAT має на меті надання чіткої інформації про кількість та класифікацію паломників для чиновників, дослідників, вчених та планувальників. GASTAT здійснює свою роботу починаючи з 1969 року. Протягом 50-річного проміжку часу Генеральне Управління Статистики Саудівської Аравії доклало значних зусиль для розробки процесу збору даних і використання сучасних технологій значно полегшило цей процес [25].

Цілі GASTAT:

- надання точної статистики щодо кількості паломників із Саудівської Аравії та поза її межами
- надання даних для підтримки програм, які гарантують впровадження всіх необхідних послуг для паломників (безпека, харчування, охорона здоров'я, транспортні послуги тощо)
- оцінка робочої сили, необхідної для обслуговування паломників та забезпечення їх безпеки і комфорту під час сезону Хаджу
- надання інформації дослідникам та науковцям
- використання даних при оцінці діяльності суб'єктів, які займаються обслуговуванням паломників [26].

Крім того, збором точної інформації та рекомендацій для самостійних паломників у вигляді інформаційних бюлетенів займається Міністерство Хаджу та Умри.

За даними статистики від GASTAT у 2019 році Хадж здійснили 2 489 406 вірян (Рис. 2.1). Більшість вірян становили — чоловіки (56%) , трохи менше — жінки (44%) (Додаток Г). З них на велике паломництво більшість прибула з інших країн (1 855 027, тобто 75%), а з внутрішніх — 634 379 (тобто 25%) вірян.

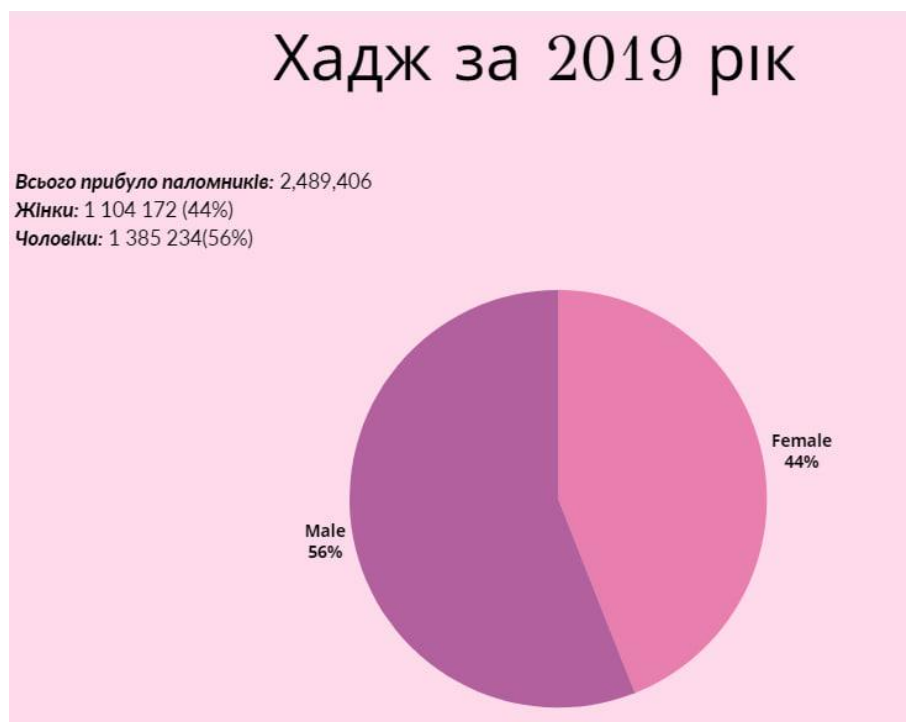

Рис.2.2. Хадж, 2019 рік [складено автором за [25]]

Тенденцію кількості паломників за 2010-2019 роки можна переглянути у Додатку Д. Таблицю складено за мусульманським календарем (де 1431 рік — 2010, 1440 — 2019 рік). За дев'ять років кількість вірян змінилась з 2 789 399 до 2 489 406 осіб (що на 10,83% менше), з найбільшою кількістю вірян у 2012 році — 3 161 573. За ці роки числа коливались в межах 2-3 мільйонів. З тих пір найменша кількість паломників була у 2021 році — більше 58 000 вірян (статистика за 2020 рік відсутня). У 2024 році кількість паломників зросла до 1 833 164 осіб (що на 26,37% менше за показники 2019 року) [54]. Кількість паломників залежить від фінансової спроможності вірян та рішень, які

приймаються місцевими органами влади Саудівської Аравії. Найбільший приріст спостерігався у 2012 році (3 161 573 осіб), найменший — у 2016 році (1 862 909 осіб).

Із зовнішніх туристів найбільше за 2019 рік паломників прибуло з Єгипту (35,8%), Пакистану (12,2%), Ємену (10,1%), Індії (9,9%). (Додаток Е). Звісно, період пандемії КОВІД-19 вплинув на відвідування вірянами святинь через введені обмеження щодо можливості пересування та засобів безпеки по всьому світу. Наразі можливість здійснювати паломництво відновилося у повній мірі.

За 2022 рік кількість виконавців Умри становила 24 715 307 осіб, 13 310 578 з яких — жінки (53,86%) , 11 404 729 — чоловіки (46,14%). Внутрішні туристи становили більшу кількість відвідувачів (16 342 878 осіб), в той час як зовнішні - 8 372 429 осіб. Найбільша кількість паломників-виконавців Умри була у квітні і досягла 5 479 637 осіб.

Відповідно, за 2022 рік кількість паломників, що прибули на Хадж, відносно 2019 року опустилась і становила 926 062 осіб (Рис. 2.2) . В той час як кількість чоловіків становила 54% (499 775 осіб) і переважала над кількістю жінок (426 287 осіб, тобто 46%). З них зовнішні туристи — 781 409 осіб, внутрішні — 144 653 осіб.

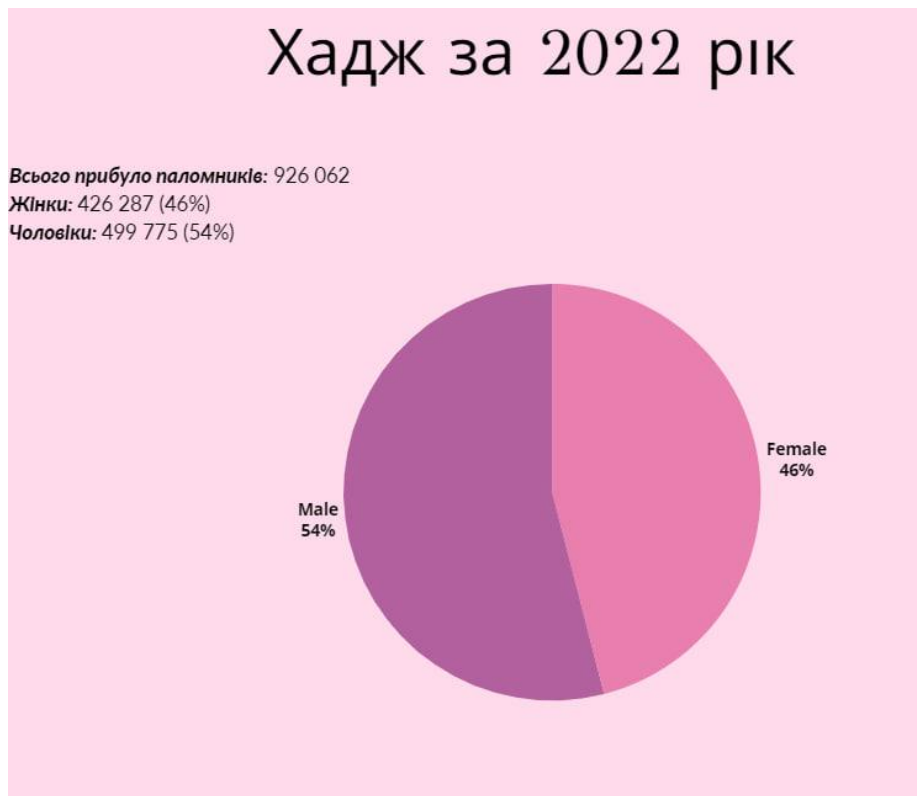

Рис.2.3.Хадж, 2023рік [складено автором за [25]]

Крім того, результати дослідження показали, що кількість робітників, які беруть участь в обслуговування паломників перевищила 236 000 осіб. З них:

- загальне обслуговування 73 556 осіб
- сектор медичних послуг 25 392 осіб
- сектор транспортних послуг 19 421 осіб
- сектор зв'язку 3 728 осіб

Кількість медичних закладів і команд у Мецці та Медині досягла числа 900 установ [15].

Так, можна прослідкувати тенденцію зменшення кількості паломників з періоду 2019 року по 2022 рік, що пов'язано з пандемією COVID-19. Як у 2022, так і у 2019 році на Хадж прибуло більше туристів з інших країн, серед них чоловіки становили більшість. Це пояснюється складністю виконання Хаджу, адже під час Хаджу на момент паломництва збирається дуже велика кількість людей. Натомість за статистикою 2022 року Умру виконали більшість паломників із Саудівської Аравії, і переважну кількість паломників становили жінки.

Отже, можна зробити висновок, що кількість паломників починаючи з 2019 року зменшилась, у кількості виконавців Умри переважають жінки та

мешканці Саудівської Аравії, натомість у кількості виконавців Хаджу переважають чоловіки та паломники з інших країн.

Мусульманські паломники з України

З мільйонами мусульман з різних куточків світу участь у паломництві беруть й мусульмани з України. 2011 року, за словами заступника муфтія мусульман Криму Аджі Айдера Ісмаїлова, у Хаджі взяли участь 150 українських мусульман, 90 з яких - мешканці Криму [16].

Останні паломництва із спільнотою мусульман з мечеті Ар-Рахма у Києві здійснювались у 2008 та 2018 роках.

Отже, можна зробити висновок, що паломництво мусульман з України не є централізованим та потребує професійної підтримки у вигляді послуг від туристичних агентств.

2.3. Перешкоди та труднощі на шляху паломників

Існує багато туристичних агентств, які організують паломницькі тури для мусульман з повним контролем над діями паломників та забезпеченням достовірної інформації. В основному вони поширені на ринках Близького Сходу, Азії та США, а також на Балканах. Велика кількість паломників рушають на Хадж або Умру з місцевими мусульманськими спільнотами, що збираються зазвичай у мечетях. Існує третя категорія паломників — самостійні паломники. І вони піддаються найбільшому ризику неправильного виконання ритуалів паломництва і ризику загубитись.

Труднощі на шляху паломників можна поділити на декілька наступних категорій:

-оформлення візи (кропіткий процес);

-ризик загубитись у натовпі під час таувафу або виконати його неправильно (тауваф — обхід навколо Кааби, який здійснюють тисячі мусульман під час Хаджу);

-ризик заплутатись під час виконання Са'ї (Са'ї — прогулянка між пагорбами Сафа і Марва, проходи до яких досить заплутані);

- ризик отримати сонячний опік або тепловий удар (через погодні умови);
- відсутність потрібної інфраструктури в певних місцях (наприклад, відсутність вбиралень у долині Муздаліфа);
- дорогий зв'язок та Інтернет;
- пропускання щоденних молитов через лінь; молитви у готелі, замість мечеті Аль-Харам [14].

Це — основний перелік складнощів, з якими зустрічаються як самостійні паломники так і паломницькі групи. Саме тому багато мечетей співпрацюють з туристичними агентствами, які дбають про місце проживання, зв'язок, візи, гідів і т. д. , а супроводжуючі з мечетей, у свою чергу, дбають про правильність виконання паломництва та про надання вірної інформації паломникам.

Отже, самостійні паломники можуть зіткнутись з наступними труднощами: оформлення візи, відсутність зв'язку у країні прибуття, ризик загубитись, ризик отримати медичні захворювання (через сильну спеку під час Хаджу), можливість неправильного виконання ритуалів. Найвагомішими та найтяжчими наслідками можуть бути:

- недійсність паломництва через неправильне виконання ритуалів;
- ризик загубитись у натовпі та у чужій країні;
- ризик отримати захворювання через спеку та тисняву.

Отже, існує потреба у створенні туристичної агенції, яка спеціалізуватиметься на організації паломництв Хаджу та Умри (включно з оформленням віз, забезпеченням трансферу, проживання та інформаційно-рекламним супроводом), що, своєю чергою, сприятиме суттєвому зниженню відповідних ризиків.

РОЗДІЛ III. ОРГАНІЗАЦІЯ ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ ДЛЯ МУСУЛЬМАН УКРАЇНИ

3.1 Міжнародний досвід організації паломницьких турів для мусульман

Завдяки удосконаленим послугам гостинності, туристичній інфраструктурі та інформаційним технологіям, все частіше духовний досвід паломників трансформується у туристичний досвід. Таким чином, матеріалістичний та економічний елементи подорожі все більше применшують сутність паломництва як релігійної подорожі.

Наприклад, замість того, аби здійснити свою молитву у мечеті Аль Харам, паломники надають перевагу залишитись у комфортабельному готелі з кондиціонером, і здійснити намаз у номері.

Комодифікація паломництва несе загрозу для духовної складової подорожі. З іншого боку, збільшення кількості туристичних агентств, що надають послуги з організації паломництва, дає можливість мусульманам усього світу безпечно та комфортно здійснити найважливішу та обов'язкову подорож у їхньому житті [17].

Географія розповсюдження туристичних агентств, що надають послуги з паломницького туризму для мусульман, сягає країн Близького сходу, Азії, США, Великобританії та Балкан.

Існують різні пакети послуг, починаючи від економ-класу (наприклад, “Simple Hajj”) до люкс-класу (“VIP-Hajj”), так само існує градація послуг і для Умри (до прикладу “Luxury Umrah”, “Premium Umrah” тощо) – залежить від компанії, цільової аудиторії та маркетингової політики. Зазвичай дані пакети відрізняються між собою за наступними критеріями: транспорт (великі автобуси або комфортні міні-вени з особистим водієм), проживання (різниця у зірковості готелів, наявність або відсутність харчування), відмінність якості палаток в заключний день паломництва - День Арафа.

До вмісту пакетів послуг з Умри та Хаджу можуть входити наступні послуги: одяг для хаджу (іхрам), прямі рейси до Саудівської Аравії, віза, автобуси з кондиціонером і приватний трансфер протягом усієї подорожі, SIM-

карта, тварина для жертвопринесення, повний пансіон, проживання у п'ятизіркових готелях з видом на Каабу, три дні перебування комфортабельному наметі в долині Міна, бюлетені та інструкції за виконання Хаджу/Умри та ін [17].

В середньому пакет послуг з Умри коштує 900-1500 євро, з Хаджу — від 4000 до 8000 євро. Даний діапазон цін характерний для різних регіонів і може коливатись в залежності від кількості включених послуг та якості сервісу (економ, стандарт, VIP тощо).

До прикладу, британська туристична компанія “Al Haramain Travels” надає послуги з організації Умри та Хаджу, у які входять послуги з оформлення візи, організації розміщення, транспортування та релігійного керівництва. Крім того, компанія надає можливість паломникам здійснити Умру у груповому або сімейному форматі. Під час подорожі пропонуються додаткові послуги, такі як участь в релігійних лекціях та ісламських семінарах. Крім того, компанія пропонує поетапну оплату, аби зробити паломництво фінансово доступним для більшості мусульман . Ціна за організацію Умри стартує від 2000 доларів[18].

Американська туристична компанія “Adam Travel” також надає послуги з організації паломництва для мусульман і має свій портал, що є зручним для введення даних для резервування туру. Крім пакетів з послугами організації паломництва, дана компанія пропонує тури до Єгипту, Туреччини та Об'єднаних Арабських Еміратів. Дана туристична компанія пропонує варіанти паломницьких подорожей “Преміум” & “Експрес” та “Стандарт”. На сайті можна попередньо зареєструватись на Хадж. Існує 4 пакети типу “Преміум” & “Експрес”, які відрізняються за своєю програмою та ціною (у 200-300 доларів). Типи пакету “Стандарт” (3 типи) також відрізняються між собою за програмою та ціною. В середньому сімейний пакет “Преміум” & “Експрес”, коштує 13 000 доларів, а пакет “Стандарт” — від 9000 доларів. Послуги, що включені до цих пакетів, подібні до послуг, які пропонує компанія “Al Haramain Travels” . Ціна за організацію Умри стартує від 3000 доларів[28].

Отже, ціна пакетів на Хадж та Умру може коливатись в залежності від регіону, сезону та рівня надання послуг. В основному, послуги майже

ідентичні, і завжди включають в себе оформлення візи, організацію розміщення, транспортування та релігійне керівництво, і додатково можуть включати в себе послуги гіда/релігійні лекції/екскурсії/одяг для іхраму тощо.

3.2 Обґрунтування необхідності здійснення паломницьких турів для мусульман України

Найбільш чисельна мусульманська громада України знаходиться у Криму. Крім того, осередки мусульманських громад знаходяться в таких містах як Київ, Львів, Одеса, Запоріжжя, Дніпро тощо. На Кримський півострів Іслам прийшов у XII столітті під впливом Волзької Болгарії та Османської Імперії і став одним з факторів, що об'єднав кримсько-татарську громаду. З цього періоду і розпочинається історія паломництва мусульман з Криму до Мекки та Медини. З них паломництво здійснювали й кримські хани та члени їхній сімей (хан Хаджи Герай I 1397 р.н.)

Можливість здійснювати паломництво мусульмани Криму мали навіть після анексії Криму російською імперією завдяки Кючук-Кайнарджійському договору. Проте вже у другій половині XIX і на початку XX століть російська влада була занепокоєна питанням Хаджу. Причиною тому став чинник посилення ролі Ісламу у внутрішній та зовнішній політиці імперії а також збільшення бажаючих здійснити паломництво. Крім того, паломництво перетворилось свого роду на канал, через який в імперію проникали панісламістські погляди і книг з ісламських вчень. Тому урядом було накладено певні обмеження на здійснення паломництва.

Всього існувало три маршрути. Перший шлях проходив територією Кавказу, Ірану та Іраку, і ним здебільшого користувалися мешканці Дагестану, Чечні та Черкесії. Інший маршрут був більш зручним для населення Бухари, Туркестану та Киргизії: паломники вирушали з Самарканда чи Бухари через Афганістан до індійського порту Мумбай, а звідти морем прямували до Джидди або Янбу. Останній маршрут брав початок в Одесі та Сімферополі, звідки мусульмани переправлялись по Чорному морю до Стамбула, а потім через Суецький канал в Джідду. Цьому маршруту слідували мусульмани з України, Литви та Польщі.

З приходом радянської влади для більшості мусульман України стало неможливо здійснювати паломництво через державну антирелігійну кампанію. Лише 1945 року в Радянському Союзі була відновлена практика паломництва для мусульман, проте кількість паломників була мізерною і становила 20-25 осіб на рік. Таке становище зберігалось до 1989 року.

Після здобуття Україною незалежності щорічно десятки українських мусульман відправляються в Хадж та сотні — в Умру[19].

Отже, історія мусульманського паломництва на теренах України сягає аж XII століття, налічуючи низку перешкод на своєму шляху, через які мусульмани не могли собі дозволити вирушити у паломництва. Наразі в Україні досі не існує централізованої організації паломництв для мусульман, що ускладнює ситуацію, адже ціни на самостійне здійснення паломництва є набагато більшими, аніж може запропонувати туристичне агентство. Крім того, досвід, який може отримати паломник від організованого туристичною компанією паломництва, кардинально відрізняється від досвіду самостійного паломництва, і різниця полягає у комфорті та безпеці. В Україні проживає приблизно 1-2 мільйони мусульман, з яких тільки сотні можуть дозволити собі паломництво, що свідчить про гостру потребу у створенні відповідного туристичного продукту, який би задовільнив релігійні потреби мусульман України, адже Хадж — обов'язковий для кожного мусульманина.

На думку автора даної роботи, організацію паломницьких турів для мусульман України потрібно структурувати та централізувати (рис. 3.1.).

На основі проведеного дослідження, цією діяльністю може займатись новоутворена компанія, яка:

-за структурою є корпорацією, а в подальшому — національною мережею з головним офісом в Україні;

-складається із кваліфікованих співробітників з вищою освітою у сфері туризму, консультантів та духовних наставників(представників релігійних спільнот, знавців у сфері Ісламу, релігієзнавців, імамів), які супроводжуватимуть групи та братимуть участь у підготовці паломників до Хаджу/Умри;

-за концепцією є компанією, яка полегшує найважливішу подорож життя мусульман України і робить її доступною. В основу концепції полягають три складові: Віра, Подорож та Сервіс;

-поєднує надання туристичних послуг (віза, проживання, додаткові екскурсії, транспорт, трансфер, харчування та додаткові послуги) і послуг духовного супроводу (супровід з релігійним наставником, який допомагатиме паломникам виконати всі умови паломництва правильним чином і поглиблюватиме знання паломників), пропонує пакетні тури з релігійного туризму (наприклад, маршрути до відомих мечетей);

-співпрацює з національними духовним управлінням мусульман України (ДУМУ); місцевими туроператорами в Мецці/Медині.

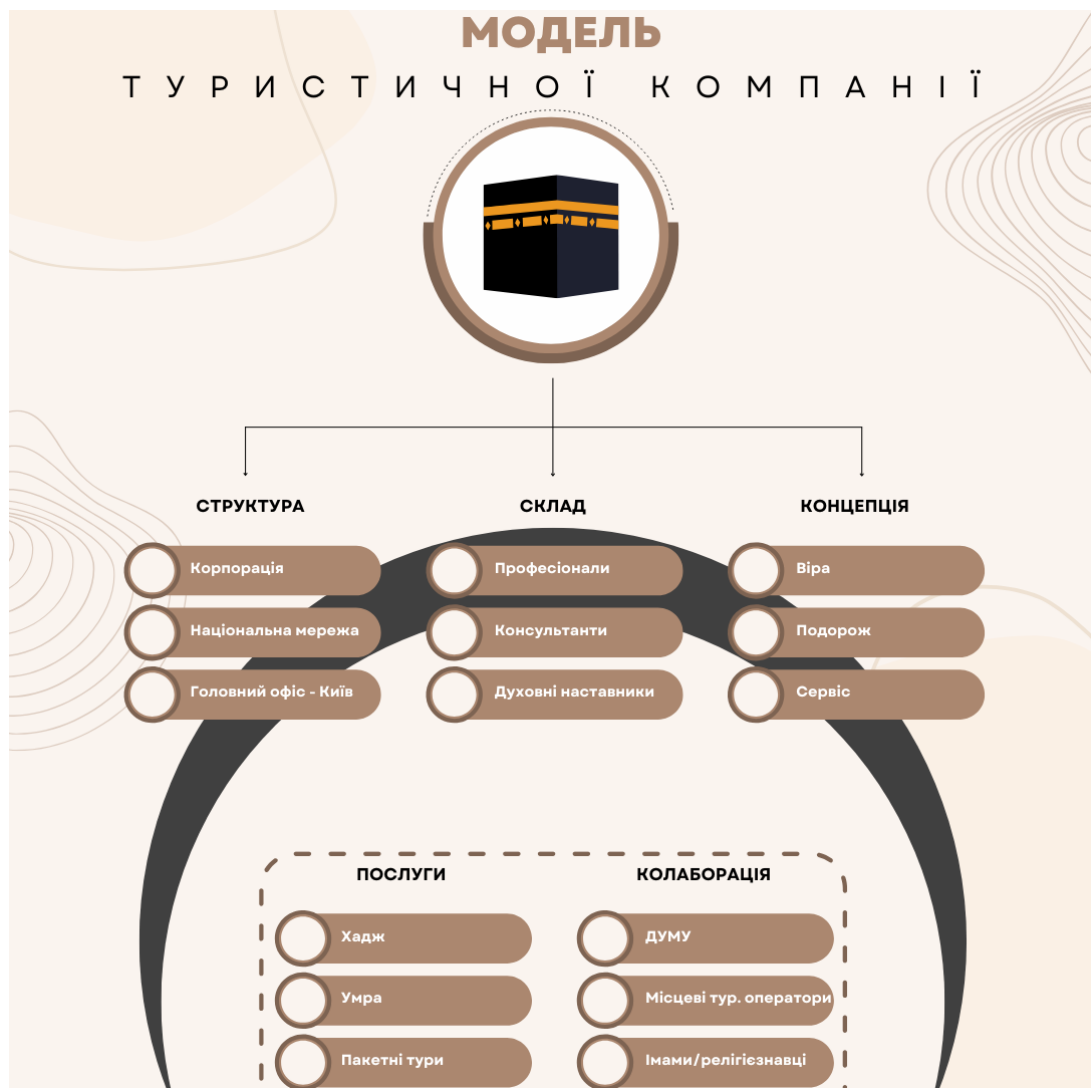

Рис.3.1 Модель туристичної компанії, яка може займатись організацією паломницьких турів для мусульман України[Розробка автора]

На думку автора даної роботи, зважаючи на поточну ситуацію та найбільшу концентрацію мусульманських осередків, ідеальним варіантом реалізації роботи такої компанії була б наявність мережі офісів у таких містах як Київ та Львів з головним офісом у Києві при Ісламському культурному центрі. Відповідно, компанія має мати свій онлайн-портал, за допомогою якого можна замовити послуги з будь-якої точки України. Як платформи для промоції можна використати офіційний сайт ДУМУ, YouTube та медіа платформу Islamic Media, інші мусульманські видання.

Для імплементації даного процесу на початку діяльності дана організація потребує приблизно 12 працівників:

- Керівництво та адміністративна частина (директор, головний адміністратор)
- Відділ консалтингу, бронювання та логістики (менеджер з туризму (3), організатор програми)
- Духовний супровід (релігійний консультант/імам (3) , асистент релігійного консультанта/турлідер (3))

У новоствореній компанії потенційно можуть бути залучені випускники спеціальності «Туризм» Київського національного університету імені Тараса Шевченка як компетентні менеджери, керівники програм та кандидати на посади CEO, що володіють необхідними знаннями й навичками для ефективного управління туристичною діяльністю.

Варто враховувати низку потенційних викликів, що можуть постати на початковому етапі організації зазначеної діяльності. Серед основних:

- бюрократична складність і тривалість процесу налагодження співпраці з Посольством Королівства Саудівська Аравія в Україні, зокрема щодо отримання офіційних квот на Хадж та оформлення візових документів;
- обмежена платоспроможність цільової аудиторії, що може впливати на попит та формування доступних пакетів послуг;
- необхідність забезпечення високого рівня якості в організації релігійної складової програми, включно з підготовкою паломників, достовірністю інформації та кваліфікованим духовним супроводом;

- відсутність усталеного досвіду серед українських туристичних компаній у сфері організації Хаджу та Умри, що потребує додаткових інвестицій у навчання персоналу;
- ризики, пов'язані зі змінами у візовій, міграційній чи релігійній політиці Саудівської Аравії, які можуть безпосередньо вплинути на терміни та можливість реалізації програми, а також ризики зі змінами у міграційній політиці України;
- необхідність налагодження надійної логістичної мережі та партнерств з місцевими операторами в Саудівській Аравії, що потребує ретельного відбору та контролю якості послуг.

Ідею створення подібної агенції можна запропонувати ДУМУ з розрахунком на співпрацю і повне духовне/релігійне наставництво вірян. Взірцем послугувала американська компанія Adam Travel. Дана компанія відома своїм великим досвідом у сфері організацій паломницьких турів для мусульман. Компанія Adam Travel, заснована у 1984 році, перетворилася на міжнародного лідера в організації паломництва та туристичних подорожей. З понад 45 офісами по всьому світу, включаючи 34 у США та філії в Єгипті, вона надає широкий спектр послуг для мусульманських паломників та туристів, включаючи організацію паломницьких турів (Хадж та Умра) та подорожей до Єгипту, Туреччини, ОАЕ [28]. Співпраця з досвідченими імамами та інтеграція релігійних послуг у програми паломництва є ключовими елементами успіху Adam Travel. Даний досвід може слугувати успішним взірцем для створення подібної компанії в Україні, орієнтованої на надання комплексних послуг для мусульманських паломників.

3.3 Особливості організації паломницьких турів для мусульман України у період війни

У результаті аналізу численних інтернет-джерел та дослідження діяльності мусульманських організацій в Україні було встановлено, що благодійну діяльність української умми можна класифікувати за такими основними напрямками:

1. Діалог релігій та культур
2. Допомога ЗСУ та волонтерська діяльність
3. Виховна
4. Культурно-просвітницька

Так чи інакше, усі аспекти даної діяльності є прямими чи опосередкованими обов'язками мусульман і виконуються в ім'я Бога.

Якщо, згідно Ісламу, певні обов'язки є бажаними до виконання, то п'ять основ Ісламу залишаються незмінно обов'язковими: символ віри, молитва, закят(виплата очисного пожертвування) , піст в місяць Рамадан та паломництво [33].

Навіть у найтяжчі часи мусульманин має виконувати свої обов'язки і залишатись відданим Творцеві, як у сповіданні віри, так і у повсякденних справах, думках та намірах настільки, наскільки дозволяють обставини.

Вже багато років віряни беруть активну участь в обороні України від російського ворога – зокрема з моменту російського вторгнення на територію України у 2014 році. На даний момент, як повідомляє Міністр оборони України, Руستم Умеров, у даваї ЗСУ нараховуються тисячі мусульман [52].

За словами Саїда Ісмагілова, вченого-ісламознавця, парамедика та імама-капелана, на даний момент у ЗСУ не існує окремого мусульманського підрозділу. Водночас відомо про добровольчі формування : чеченський батальйон імені Шейха Мансура (створений 2014 року Муслімом Чеберлоєвським) та кримськотатарська рота "Крим" [34].

Коріння міцного зв'язку між обороною українських земель та послідовниками мусульман сягає набагато глибше. Відтак, під час війн за незалежність у середині XVII століття (проти Московії та Речі Посполитої), кримські татари були союзниками українців. Також 1918 року від навали більшовиків мусульманський батальйон активно захищав Кам'янець-Подільський разом з армією УНР.

Важливо зазначити, що релігія та нація – це різні речі, адже представники будь-яких націй можуть мати те чи інше віросповідання [34].

Не зважаючи на складні обставини, обов'язки мусульманина залишаються незмінними, хоча у деяких випадках мають спрощення задля полегшення їх виконання.

Так само як і за часів Пророка Мухаммеда, воїни дотримувались посту у священний місяць Рамадан під час оборони від більшовиків сторіччя тому та з моменту російського вторгнення на територію України.

Вже тридцять років без перестанку Саїд Ісмагілов (справжнє ім'я Ісмагілов Сергій Валерійович) дотримується посту. Муфтії Духовного управління мусульман України «Умма», вчений-ісламознавець, викладач богословських та релігієзнавчих дисциплін Українського ісламського університету Сергій Ісмагілов став одним з ініціаторів створення служби імамів-капеланів у ЗСУ, водієм-стрілцем та парамедиком водночас.

«Україна – багатоетнічна, багатонаціональна, мультирелігійна спільнота» - з такими словами колишній муфтії «Умма» починає розмову з представниками Радіо Свобода [36].

Окрім військових обов'язків, Саїд разом з побратимами-мусульманами виконує і релігійні. Намаз (молитва), піст – усе це також було проведено за час активної діяльності на фронті. Неодноразово доводилось і ховати мусульман за спеціальним обрядом і проводити нікях (одруження). Даний досвід дав краще розуміння стану воїнів, які «вдень бились, а вночі молились».

Так само на захист своєї Батьківщини у 15 років став Мухаммад Аслан Очерхаджиєв, під час російсько-чеченської війни. Влітку 2022-го, вже будучи громадянином Норвегії, Очерхаджиєв почав боротьбу з російською навалою на боці ЗСУ. І так само, поряд з військовими обов'язками, виконує і релігійні, не зважаючи на складність оточуючої ситуації [36].

Так само як піст та молитва, одним із п'яти головних обов'язків в Ісламі є допомога нужденним або виплата (закят).

Українська мусульманська спільнота активно займається волонтерською діяльністю та організовує гуманітарну допомогу.

Так, ДУМУ підтримує волонтерську діяльність. 14 липня, у день влучання у київську лікарню «Охматдит» представники та активісти ДУМУ передали обіди волонтерам, які займались допомогою лікарні [37].

Плетіння сіток для ЗСУ також не є рідкістю серед волонтерських активностей мусульманської спільноти України [38].

За утвердження моральних цінностей, волонтерську діяльність та допомозі ЗСУ українсько-мусульманська спільнота багаторазово отримувала нагороди. Однією з них є зокрема і подяка від Київської ОВА 2023 року [39].

Волонтерська діяльність українсько-мусульманської спільноти так само була розповсюджена і до повномасштабного вторгнення: багато мусульман-активістів займались питанням гуманітарної допомоги нужденним та екологічного процвітання України [40].

Окрім безпосередньої участі у ЗСУ, українське мусульманське суспільство активно займається благодійною діяльністю в тилу. До прикладу спільно з Об'єднанням мусульманок України та фондом «Рука Допомоги» було реалізовано благочинні акції та проекти: відремонтовано декілька будинків в Херсонській області для дітей, звільнених з табору полонених [41].

Виготовленням окопних свічок для військових та підтримкою малозабезпечених родин займалась жіноча громадська організація «Мар'ям» [39].

Мусульманські спільноти Києва, Кременчука та Одеси забезпечили допомогу сім'ям, які постраждали від трагедії на Каховській ГЕС.

Крім того, українська умма займається також і культурною діяльністю. До прикладу, у київській мечеті Ар-Рахма проходять культурні вечори та вечори української кухні, до яких можуть доєднатись усі бажаючі безкоштовно [42].

Отже, українське мусульманське суспільство бере активну участь у волонтерському житті країни як з причин проявів патріотизму, так і з релігійних причин. Згідно Ісламу, деякі акти благочинності є обов'язковими (закят), а інші – бажаними. Усі добрі наміри здійснюються в ім'я Бога, заохочується анонімність вчинення добрих справ.

Так само як і закят, паломництво в Ісламі є обов'язковим і входить до п'яти основ Ісламу. В той час як виконання інших обов'язків є можливим, організація паломництва з України залишається найскладнішим аспектом через виїзні обмеження та підготовчі процеси. Саме тому централізована організація паломництва, допомога у процесі реалізації Хаджу та Умри є надзвичайно важливими для полегшення виконання релігійних обов'язків мусульман України та ведення статистики.

У паломництво можна вирушити самостійно. В такому випадку паломники мають отримати туристичну візу (що дозволяє перебувати на території країни 90 днів протягом року) , яка надає дозвіл виконати Умру (мале паломництво), відвідування родичів, туристичних заходів. Проте даний тип візи не дозволяє стати учасником Хаджу (великого паломництва). Візу можна отримати в електронному форматі, в посольстві Саудівської Аравії або по приїзду (для певних країн). Також Умру (мале паломництво) можна виконувати за наявності робочої візи. Вартість туристичної візи складає орієнтовно 4340 гривень.

Завдяки офіційній онлайн-платформі NUSUK планування паломництва стає легшим для вірян, які вирішили організувати даний досвід самостійно [43].

Натомість спеціальна віза для обов'язкового паломництва (Хадж) потребує попередньої реєстрації та оплати на окремій платформі , створеній для реєстрації паломників з Європи, Австралії, Нової Зеландії, Північної та південної Америки.

Так як бажаючих здійснити велике паломництво багато, королівство Саудівської Аравії щороку виділяє квоту для кількості паломників для кожної країни, яка розподіляється між державними та приватними організаціями для організації Хаджу. Дана система зменшує навантаження на логістику, інфраструктуру та місто Мекка як дестинацію.

Дана квота залежить від кількості мусульман в країні. Відповідальність за переговори про квоти зазвичай покладається на державні установи чи організації, що займаються релігійними справами. У багатьох країнах це можуть бути Міністерство релігійних справ, спеціально створені комісії з

питань хаджу або релігійні ради. Саме вони координують подачу заявок, збір статистичних даних та комунікацію з саудівськими партнерами.

Даний фактор ускладнює самостійну організацію паломництва, тож в більшості мусульманських країн діють туристичні оператори та туристичні агенції з організації як великого, так і малого паломництв.

В Україні до повномасштабного вторгнення організацією паломницьких турів займалась туристична компанія Cosmos Travel Star, яка офіційно співпрацювали з посольством Саудівської Аравії в Україні, яке, у свою чергу, передавало компанії квоту на організацію Хаджу. Отримавши дозволи від посольства, Cosmos Travel Star контактували з мечетями України для промоції турпродукту. На даний момент дана туристична організація не веде своєї діяльності [44].

Туристичні агенції мають ряд переваг перед самостійними паломниками, а саме: доступ до додаткової інформації Міністерства Хаджу та Умри, доступ до Maqam GDS (глобальна дистрибуційна система розроблена Міністерством Хаджу та Умри), співпраця з ліцензованими гідами, постачальниками транспортних та готельних послуг тощо.

Ключові моменти з відкриття туристичної компанії для надання послуг організації Хаджу/Умри:

- Існує два типи постачальників послуг організації Хаджу та Умри: національні оператори та зовнішні агенти. Для отримання дозволу на організаторську діяльність національні туроператори звертаються безпосередньо до Міністерства Хаджу та Умри, в той час як туристичні агенти поза межами Саудівської Аравії мають співпрацювати з туристичними агентами Саудівської Аравії задля отримання дозволу на організацію паломництва.

- Затверджені туристичні агенції отримують банківський рахунок, платежі якого відстежуються Міністерством Хаджу та Умри

- Наступним кроком є інтеграція з Maqam GDS – глобальною дистрибуційною системою для керування всіма бронюваннями, що пов'язані з організацією паломництва

- Кожен туристичний агент має інвестувати в систему Travel ERP, яка інтегрована з Maqam GDS

- Для оформлення кожної візи створюється референтний номер бронювання (BRN) [45].

Попри зрозумілу систему заснування компанії з надання паломницьких послуг, багато туристичних компаній долають численні труднощі та перешкоди на своєму шляху, пов'язані з організацією логістики, кліматичними умовами, культурними відмінностями, кількістю бажаючих тощо.

Насамперед найскладнішим етапом організації є розподіл квот та отримання візи. Багато паломників очікують на можливість здійснити Хадж роками. Не меншою проблемою є і підвищена спека, високі ціни на туристичний продукт, проблема наставництва та міжнаціональної комунікації, перенавантаження транспортної системи, особливості харчування тощо. Ситуація для українських мусульман є складнішою через обмеження виїзду. Це також знижує шанси на паломництво жінок та дітей, виїзд яких складніше організувати без присутності чоловіка.

Таким чином, заснування відповідної агенції було б доречним із залученням мусульман із сусідніх країн (Молдова, Угорщина, Словаччина, Польща) [46].

Окрім піклування про «операційні» кроки, агенції такого роду мають забезпечувати і правильний духовний супровід. Якісне духовне наставництво можливе за співпраці з офіційними представництвами Ісламу в Україні.

Так як паломницький досвід має ризик перетворитись у туристичний, важливо розробити концепцію та цінності всередині туристичної агенції, яка транслюватиметься через діяльність та канали комунікації компанії.

Цікавою є концепція «духовного» або «свідомого» туризму. Цю концепцію можна розвивати не тільки в межах релігійних паломництв, але й в межах туристичного продукту, на якому може спеціалізуватись компанія. Дана концепція підтримує ідею розвитку гармонії відносин між Творцем, всесвітом, людством та індивідами зокрема.

За метою подорожей туристів поділяють на туристів-рекреаторів та туристів-екзистенціалістів. Перший тип туриста описує в більшості портрет сучасного мандрівника, який у подорожі шукає розваги, відпочинок та можливість забути про рутину. Натомість туристи-екзистенціалісти за мету у подорожах ставлять особистий та духовний розвиток, розширення горизонтів.

Подорожування в Ісламі рідше заохочується як акт поклоніння, пізнання світу та усього, що було створено Богом. Завдяки подорожам, віряни можуть дивуватись усьому, що було створено Творцем і розмірковувати про Його знамення [47].

Паломництво можна певним чином віднести до «духовного», «свідомого» туризму, адже поряд із релігійним обов'язком кожен вірянин проходить через внутрішню трансформацію, підтверджують зв'язок з релігійною світовою спільнотою. Дана трансформація сприяє розумінню власних та чужих емоцій і почуттів (розвиває емоційний інтелект), мотивує вдосконалення власного керування емоціями у спілкуванні з іншими[48].

Отже, розробляючи концепцію та створюючи бренд туристичної компанії з організації великого та малого паломництва в Ісламі важливо звернути увагу не тільки на правові/функціональні аспекти (оформлення віз, приєднання до системи бронювання, узгодження співпраці з Міністерством Хаджу та Умри/посольством Саудівської Аравії), але й на розвиток самої концепції та позиціонування не тільки компанії, але й значення духовного розвитку/рефлексії/особистого росту у подорожах, тим самим відповідаючи на релігійні та духовні потреби цільової аудиторії.

На думку автора даної роботи, при розробці концепції функціонування туристичної агенції даного типу, варто врахувати піраміду потреб Абрагама Маслоу, де найвищий рівень (роздуми про сенс життя та пошуки власного «я») може стати основою для позиціонування продукту та маркетингу.

Для ефективної організації процесу паломництва, окрім професійних знань у галузі туризму, фахівці мають володіти також і релігійними знаннями, розуміти потреби вірян, розділяти думку концепції компанії.

Саме тому у країнах, де попит на послуги організації паломництва є високим, у вищих навчальних закладах було запроваджено окремі спеціальності та спеціалізації, у межах яких учні мають змогу не тільки здобути релігійні знання та дослідити потреби вірян, але й отримати професійні знання, на основі яких випускники матимуть змогу успішно вести бізнес у сфері організації паломництв.

До прикладу програма бакалавра Менеджменту Хаджу та Умри в Інноваційному Інтернаціональному Коледжі в Селангорі, Малайзія, передбачає опанування предметів, таких як:

- Управління туризмом і транспортом
- Арабська мова
- Ділова етика
- Ісламська теологія
- Фікх (право) у Хаджі та Умрі
- Ісламська теологія
- Принципи Маркетингу
- Ісламське підприємництво
- Управління туристичним маркетингом у хаджі та умрі
- Закон про туризм і гостинність для хаджу та умри
- Управління та проведення турів під час хаджу та умри тощо

Таким чином програма надає студентам навички управління паломництвом, після завершення даної бакалаврської програми, випускники мають усі необхідні навички для того, аби будувати кар'єру підприємця або мутавіфа (супроводжуючого на місці проведення Хаджу або Умри), туристичного агента з організації паломництва тощо[49].

Таку ж саму можливість навчання надає і Коледж столичного університету Куала-Лумпура [50].

Отже, на думку автора даної роботи, для покращення та пришвидшення процесу централізованої організації паломництва в Ісламі для мусульман України доречним було б впровадження просвітницької діяльності на дану тему

(до прикладу в науково-навчальному центрі ісламської освіти в Україні - Ісламському університеті) [51].

Викладання паломницького менеджменту в Ісламському університеті України як окремої дисципліни (або курсу) на прикладі бакалаврської програми «Hajj and Umrah management» of Innovative University College в Малайзії або Куала Лумпурі надало б майбутнім фахівцям як мотивації, так і додаткових професійних знань з івент-менеджменту, халяльного туризму, ісламського підприємництва, менеджменту в Хаджі та Умрі, туристичне право в організації паломництва тощо.

ВИСНОВКИ

Отже, паломництво — це подорож вірян, здійснювана до святих місць з релігійною метою. На думку автора даної роботи, паломництво є подорожжю життя для більшості вірян, адже це не тільки про виконання обов'язкових ритуалів, але й про повну готовність до випробування, до покаяння та до переходу на новий духовний рівень.

Як розглянуто та проаналізовано в даній роботі, велике (Хадж) та мале (Умра) паломництво в Ісламі мають низку суттєвих відмінностей, які безпосередньо впливають на особливості їх організації. Зокрема, Хадж є обов'язковим релігійним паломництвом для кожного мусульманина, який має фізичну та матеріальну змогу його здійснити, і проводиться суворо у визначений час — у місяць Зуль-Хіджа за ісламським календарем. Він вирізняється масштабністю, значною кількістю учасників та складністю логістичних процесів. Натомість Умра вважається бажаним, але необов'язковим паломництвом, яке може здійснюватися у будь-який час року. Ці структурні, релігійні та організаційні відмінності визначають різні підходи до планування, управління потоками паломників та забезпечення відповідної інфраструктури.

Паломницький туризм в Україні знаходиться на початковому етапі свого розвитку, а організована туристична діяльність з паломництва для мусульман України — відсутня. Завдання фахівців туристичного бізнесу, на думку автора даної роботи, полягає у поетапній та грамотній організації процесу створення туристичних послуг з паломництва для мусульман України, базуючись на аналізі маркетингових досліджень та аналізі попиту, його географії. Для цього необхідний комплекс економічних, правових, промоційних заходів, які сприятимуть розвитку паломницького туризму для мусульман України.

Аналіз закордонного досвіду організації паломницьких турів на прикладі британської компанії *Al Haramain* та американської *Adam Travel* дає змогу розглянути ефективні моделі функціонування ринку релігійного туризму для мусульман України, зокрема щодо формування комплексного сервісу, логістики та клієнтоорієнтованого підходу. Отримані результати можуть бути

корисними для формування стратегії розвитку ринку релігійного туризму в Україні, зокрема у контексті імплементації подібної моделі з урахуванням національних особливостей та туристичного потенціалу.

В умовах воєнного стану організація паломницьких турів стикається з низкою суттєвих викликів, що ускладнюють планування та реалізацію туристичних програм релігійного спрямування. Серед основних перешкод варто відзначити труднощі з формуванням професійної команди; тривалі бюрократичні процедури, пов'язані з оформленням дозвільної документації та отриманням квот на Хадж; налагодження співпраці з офіційними партнерами та туроператорами в Саудівській Аравії; взаємодія з посольством Королівства Саудівська Аравія; чинна заборона на виїзд за кордон для чоловіків призовного віку без спеціального дозволу також значною мірою звужує цільову аудиторію та впливає на загальну кількість потенційних паломників. Ці фактори потребують розробки адаптивних механізмів організації турів та посилення координації між туристичним оператором, державними органами та дипломатичними установами.

Українська мусульманська спільнота займає вагоме місце в суспільному житті країни, роблячи суттєвий внесок у духовно-культурний розвиток, громадянську просвіту та сприяючи зміцненню національної єдності в умовах протистояння російській агресії. На даний момент визначити точну кількість паломників неможливо, через відсутність статистичних даних. Потреба мусульман України у туристичних послугах з паломництва є гострою, як і для мусульман усього світу, адже це є обов'язкова мандрівка для кожного мусульманина і послуги туристичного агентства роблять цю мандрівку легшою та доступнішою. Крім того, паломницький туризм є унікальною можливістю для налагодження міжкультурного діалогу.

Запропонована автором модель ґрунтується на аналізі зарубіжного досвіду організації паломницьких турів, зокрема на прикладі успішних практик у Великобританії та США. Вона може слугувати концептуальною основою для формування високоякісного туристичного продукту, орієнтованого на

мусульман України — як у форматі організованих паломництв (Хадж і Умра), так і у вигляді комплексних пакетних турів релігійного спрямування.

Інтеграція зусиль фахівців у сфері туризму, менеджменту та релігієзнавства створює передумови для розробки інноваційного продукту, здатного задовольнити духовні, організаційні та сервісні потреби мусульманської спільноти України. Такий підхід не лише забезпечує більш централізований і скоординований процес організації паломницьких подорожей, але й сприяє зміцненню міжрелігійного та міжкультурного діалогу, розвитку толерантності, а також позиціонуванню України як країни з відкритим і сучасним підходом до задоволення релігійних потреб своїх громадян.

Крім того, паломницький туризм надав би можливість як здійснити обов'язкову подорож життя для мусульман України, так і зміцнити умму (мусульманську спільноту) України, що може стати важливим фактором у боротьбі проти російської пропаганди та утисків на півострові Крим. До паломницьких турів з України окрім мусульман України, можливе долучення і мусульман із сусідніх країн (Польща, Словаччина, Румунія, Литва і Латвія).

Отже, проаналізувавши важливість Хаджу та Умри для мусульман, географію та історію мусульман України, а також закордонний досвід і труднощі проведення паломництва, можна зробити висновок, що паломницькі подорожі мають організовуватись у співпраці з офіційними органами, що представляють релігію на національному рівні (наприклад, ДУМУ), аби зробити подорож не тільки легкою і комфортною, а й духовно змістовною і правильною з точки зору виконання ритуалів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України “Про паломництво” [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: <https://ips.ligazakon.net/document/LF6S800A?an=43>
2. Спеціальні види туризму [Електронний ресурс] // Бабкін О. В./ Режим доступу до ресурсу: <https://infotour.in.ua/babkin02.htm>
3. Мухтасар по мазхабу имама Аш-Шафи’и // Ісламська онлайн-бібліотека при ДУМУ // с. 67 – Режим доступу до ресурсу: https://biblioteka.islam.ua/literatura/knigi/muhtasar-po-mazhabu-imama-ash-shafi-i-izdanie_2020/
4. Організатори паломництва та релігійного туризму [Електронний ресурс] // Андрій Ковальчук, Андрій Манько / Режим доступу до ресурсу: https://tourlib.net/statti_ukr/kovalchuk9.htm
5. Релігійний туризм в Ісламі [Електронний ресурс] // Бабкін О. В. / Режим доступу до ресурсу - <https://infotour.in.ua/babkin04.htm>
6. Городиський Ю. Я. Геопросторова організація паломництва у Львівській області / Ю. Я. Городинський. – Львів, 2018
7. Що таке Іслам? / Ісламська онлайн-бібліотека при ДУМУ [Електронний ресурс] //Режим доступу до ресурсу: <https://biblioteka.islam.ua/literatura/buklety/chto-takoe-islam-2/>
8. Іслам срыває маски с екстремизма [Електронний ресурс] // Ісламська онлайн-бібліотека при ДУМУ – Режим доступу до ресурсу: <https://biblioteka.islam.ua/literatura/knigi/islam-sryvaet-masku-s-ekstremizma/>
9. Мухтасар по мазхабу имама Аш-Шафи’и // Ісламська онлайн-бібліотека при ДУМУ – Режим доступу до ресурсу: https://biblioteka.islam.ua/literatura/knigi/muhtasar-po-mazhabu-imama-ash-shafi-i-izdanie_2020/
10. Релігійно-інформаційна служба України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://risu.ua/kaaba-ta-mecheti_n39780
11. Правила виконання Хаджу [Електронний ресурс] //– 2021. – Режим доступу до ресурсу: https://islam.ua/images/Pyatnichnie-propovedi/2018_08_03_Fi_ahkam_Hadj.pdf

- 12.** Паломницький туризм / Годованець Н.І. [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/4689/1/%D0%9F%D0%90%D0%9B%D0%9E%D0%9C%D0%9D%D0%98%D0%A6%D0%AC%D0%9A%D0%98%D0%99%20%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%98%D0%97%D0%9C.pdf>
- 13.** Паломництво в Ісламі / Бурмака М.О. [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/11/375.pdf>
- 14.** Difficulties of Hajj [Електронний ресурс] // Islam Question&Answer – Режим доступу до ресурсу: <https://islamqa.info/en/answers/2808/difficulties-of-hajj>
- 15.** Total number of Umrah performers and pilgrims [Електронний ресурс]// Saudi Press Agency / Режим доступу до ресурсу: <https://www.spa.gov.sa/w1923886>
- 16.** Українські мусульмани беруть участь у Хаджі [Електронний ресурс] // Радіо Свобода – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/24381766.html>
- 17.** "Commodification of Islamic Religious Tourism: from Spiritual to Touristic Experience" [Електронний ресурс] // QURASHI, JAHANZEEB (2017) International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage – Режим доступу до ресурсу: <https://arrow.tudublin.ie/ijrtp/vol5/iss1/9/>
- 18.** Al Haramain Travels [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: <https://www.alharamaintravel.co.uk/>
- 19.** Хадж кримських татар: історія і факти [Електронний ресурс] // Іслам в Україні/ Режим доступу до ресурсу: <https://islam.in.ua/ua/islamoznavstvo/hadzh-krimskih-tatar-istoriya-i-fakti>
- 20.** Види і особливості паломництва [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: http://www.ni.biz.ua/12/12_8/12_86336_vidi-i-osobennosti-palomnichestva.html
- 21.** П'ять головних світових релігій: в чому їхня особливість і чим вони відрізняються [Електронний ресурс] // Уніан /Режим доступу до ресурсу:

<https://www.unian.ua/lite/holidays/mirovye-religii-5-osnovnyh-verovaniy-chem-otlichayutsya-12111195.html>

22. Кравчук С. В. «Міжкультурно-комунікаційний аспект розвитку релігійного туризму в Центральній Європі: релігієзнавчий аналіз» [Електронний ресурс] // с. 12 // Режим доступу до ресурсу: https://theses.oa.edu.ua/DATA/142/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B0_%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D1%83.pdf

23. Dorling Kindersley The Islam Book / Dorling Kindersley, 35 ст.

24. A brief story of Makkah, Saudi Arabia [Електронний ресурс] // IqraSense /Режим доступу до ресурсу: <https://medium.com/@iqrasense/a-brief-history-of-makkah-saudi-arabia-34a70d2921f4>

25. GASTAT Kindom of Saudi Arabia // Hajj Statistics 2019-1440 / с. 5

26. GASTAT Kindom of Saudi Arabia // Hajj Statistics 2019-1440 / с. 7

27. Любіцева О. О., Романчук С. П. [Електронний ресурс] // с. 6// Паломництво та релігійний туризм / Режим доступу до ресурсу: <https://studfile.net/preview/16703265/>

28. Adam Travel [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: <https://adamtravel.com/>

29. The Islam Book” by Dorling Kindersley – 53 ст.

30. The Islam Book” by Dorling Kindersley – 38 ст.

31. GASTAT Kindom of Saudi Arabia // Hajj Statistics 2019-1440 / с. 16

32. GASTAT Kindom of Saudi Arabia // Hajj Statistics 2019-1440 / с. 27

33. Діяльність [Електронний ресурс] // Конгрес мусульман України / Режим доступу до ресурсу: <https://www.muslims.in.ua/ua/diyalnist>
34. Мусульмани в боях за незалежність України: сьогодні та сто років тому / [Електронний ресурс] // Новинарня / Режим доступу до ресурсу: <https://novynarnia.com/2022/05/31/musulmany-v-boyah-za-nezalezhnist-ukrayiny-sogodni-ta-sto-rokiv-tomu/>
35. Із духовного лідера у військові: чому муфтії мусульман України Саїд Ісмагілов пішов на фронт? [Електронний ресурс] // Радіо Свобода / Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/said-ismahilov-muftiy-na-viyni/32012479.html>
36. Рамадан на фронті. Як українські мусульмани воюють без ковтка води та крихти хліба [Електронний ресурс] // Українська правда/ Режим доступу до ресурсу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/04/3/7449322/>
37. Новини ДУМУ [Електронний ресурс] // Islam UA / Режим доступу до ресурсу: <https://islam.ua/ru/novosti/novosti-dumu/dukhovnoe-upravlenie-musulman-ukrainy-podderzhivaet-rabotu-volonterov>
38. Новини ДУМУ [Електронний ресурс] // Islam UA / Режим доступу до ресурсу: <https://islam.in.ua/ua/novyny-u-krayini/maskuvalni-sitky-dlya-zahysnykiv-oberig-vid-musulmanok-lvivshchyny>
39. Мусульмани-волонтери нагороджені подякою від Київської ОВА [Електронний ресурс] // Umma UA / Режим доступу до ресурсу: <https://umma.in.ua/ua/node/3258>
40. Гуманітарна допомога [Електронний ресурс] // ІКонгрес мусульман України / Режим доступу до ресурсу: <https://www.muslims.in.ua/ua/taxonomy/term/1215>
41. Допомога дітям-сиротам в умовах війни [Електронний ресурс] // Духовне Управління Мусульман Криму / Режим доступу до ресурсу: <https://www.dumk.org/2022/12/28/dopomoga-dityam-sirotam/>
42. PR-діяльність мусульманських організацій України (2010-2023р.) [Електронний ресурс] // Слюсар В.М., Предко О.І./ Режим доступу до ресурсу:

<https://eztuir.ztu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/8320/1/189-Article%20Text-281-1-10-20230815.pdf>

43. NUSUK [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: <https://www.nusuk.sa/>

44. Що таке Хадж та як потрапити на паломництво українським мусульманам [Електронний ресурс] // Qirim Media/ Режим доступу до ресурсу: <https://qirim.news/news/shho-take-hadzh-ta-yak-potrapiti-na-palomnicztvo-ukrayinskim-musulmanam>

45. How to Become an Approved Umrah Travel Agent [Електронний ресурс] // Umrah Transport/ Режим доступу до ресурсу: <https://umrahtransport.com/how-to-become-approved-umrah-travel-agent/>

46. Problems and Challenges in Islamic Religious Tourism: Perspectives of Malaysian Hajj and Umrah Travelers' and Travel Agencies. [Електронний ресурс] // IJRIS/ Режим доступу до ресурсу: <https://rsisinternational.org/journals/ijriss/Digital-Library/volume-8-issue-11/1207-1223.pdf>

47. The concept of Spiritual tourism [Електронний ресурс] // Kajian Ilmu Budaya/ Режим доступу до ресурсу: https://www.researchgate.net/publication/350814966_The_Concept_of_Spiritual_Tourism

48. Islamic Tourism: management of travel destinations [Електронний ресурс] // Ahmad Jamal, Razaq Raj and Kevin Griffin/ Режим доступу до ресурсу: https://www.google.com.ua/books/edition/Islamic_Tourism/KeWCDwAAQBAJ?hl=uk&gbpv=1&dq=hajj+and+umrah+management+science+research&pg=PA107&printsec=frontcover

49. Bachelor in Hajj and Umrah Management [Електронний ресурс] // Innovative University College / Режим доступу до ресурсу: <https://innovative.edu.my/course/bachelor-in-hajj-umrah-management-with-honours/>

50. Diploma in Hajj and Umrah management. [Електронний ресурс] // KLMUC/ Режим доступу до ресурсу: <https://klmuc.edu.my/diploma-in-hajj-and-umrah-management/>

51. Ісламський університет [Електронний ресурс] // Islam UA/ Режим доступу до ресурсу: <https://islam.ua/uk/osvita/islamskyi-universytet>

52. Президент України Володимир Зеленський, українські воїни-мусульмани, лідери Меджлису кримськотатарського народу та представники мусульманського духовенства провели спільний Іфтар [Електронний ресурс] // Представництво Президента України в АР Крим/ Режим доступу до ресурсу: <https://ppu.gov.ua/press-center/prezydent-ukrainy-volodymyr-zelenskyi-ukrainski-voiny-musulmany-lidery-medzhlisu-krymskotatarskoho-narodu-ta-predstavnyky-musulmanskoho-dukhovenstva-provely-spilnyy-iftar/>

53. Muslim population by country 2025 [Електронний ресурс] // WORLD POPULATION REVIEW / Режим доступу до ресурсу: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/muslim-population-by-country#title>

54. Hajj statistics publication 2024 [Електронний ресурс] // GASTAT Kindom of Saudi Arabia / Режим доступу до ресурсу: <https://www.stats.gov.sa/documents/20117/2435281/Hajj+Statistics+Publication+2024EN.pdf/ee9e1b69-731b-9976-b394-e24ec4bf6f72?t=1735306044857>

55. Кісва [Електронний ресурс] // Pinterest / Режим доступу до ресурсу: <https://pin.it/7126T9Oxf>

56. Вигляд Кааби ззовні [Електронний ресурс] // wallview / Режим доступу до ресурсу: https://www.itl.cat/wallview/ibowJhJ_kaaba/

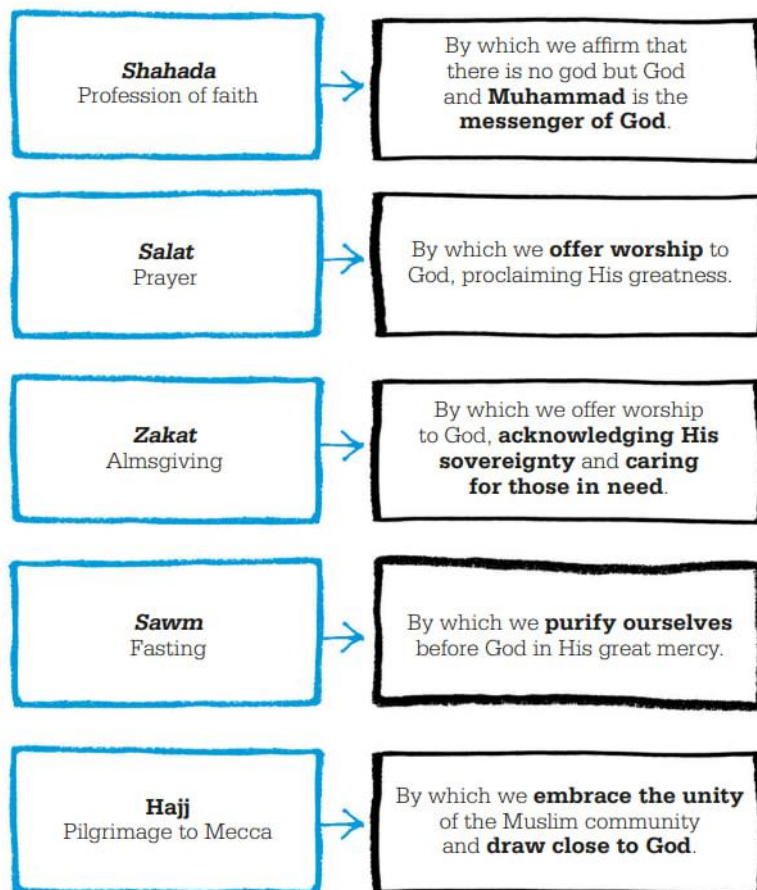
57. Вигляд Кааби ззовні за часів Пророка Мухаммада [Електронний ресурс] // Pinterest / Режим доступу до ресурсу: <https://www.pinterest.com/pin/1115485401426343999/>

58. Вигляд Кааби зсередини [Електронний ресурс] // Pinterest / Режим доступу до ресурсу: <https://images.app.goo.gl/zY8rwZ9yMh7A3heX8>

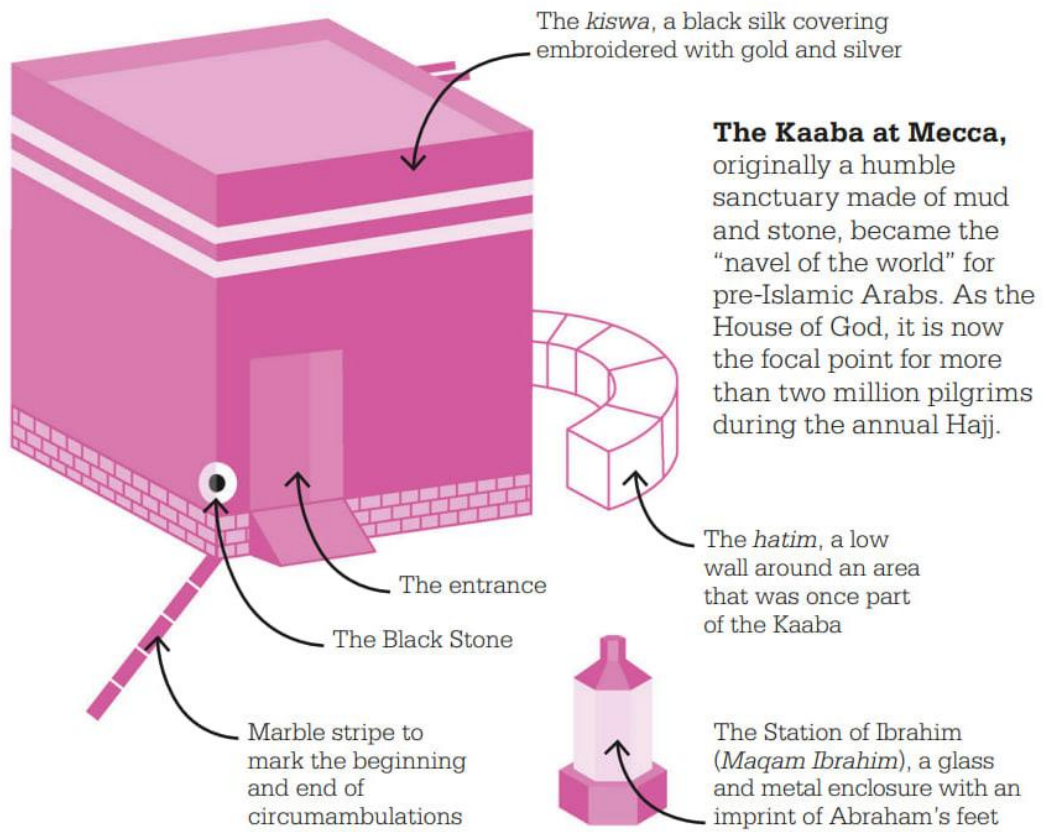
ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

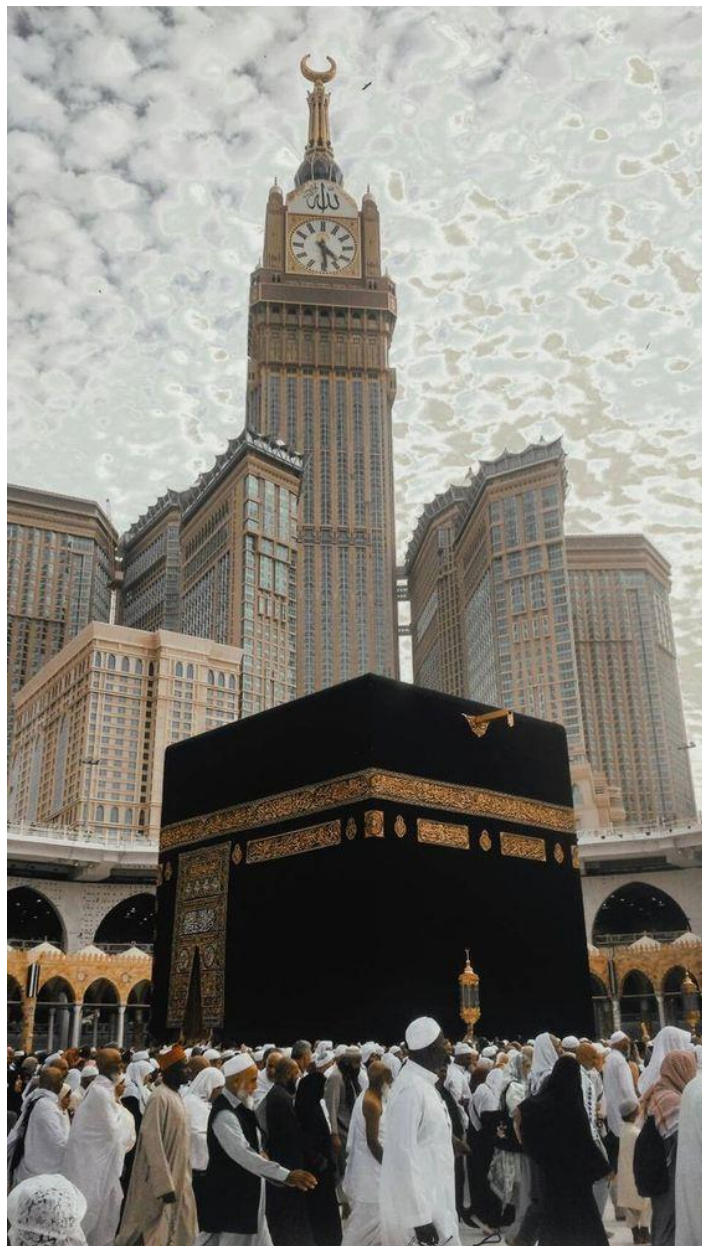
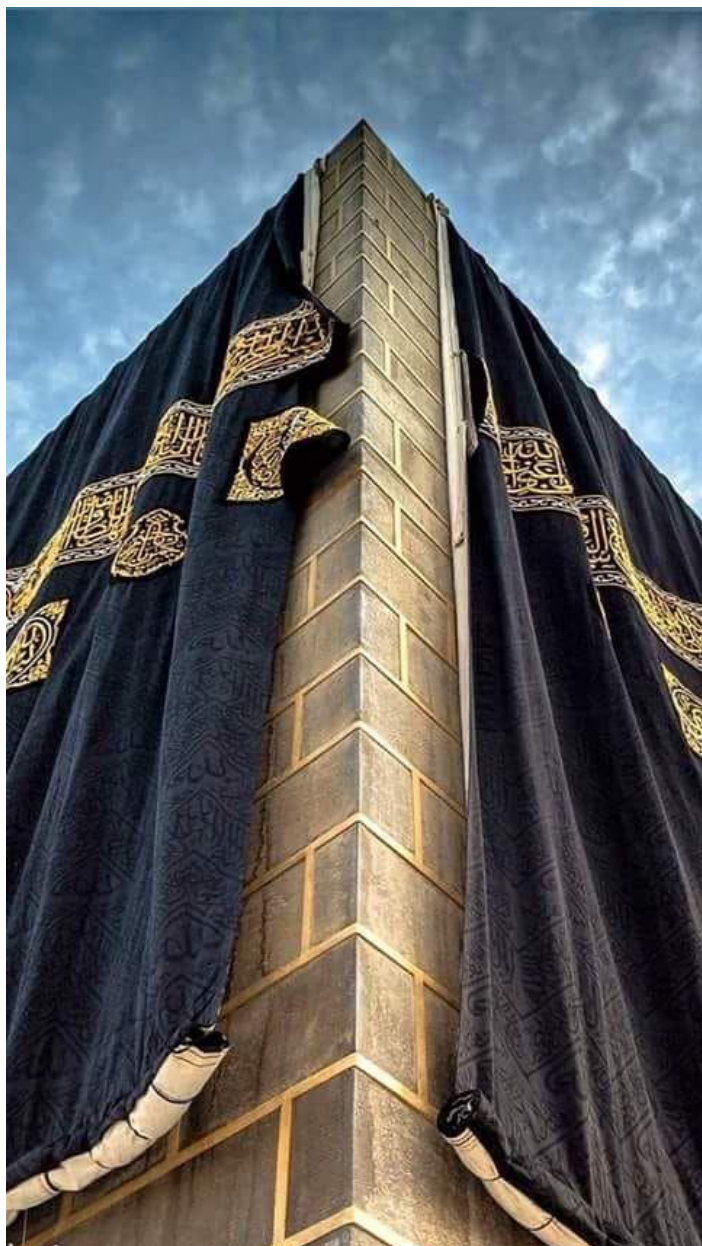
П'ять стовпів віри в Ісламі [30]

Елементи зовнішнього вигляду Кааби [23]

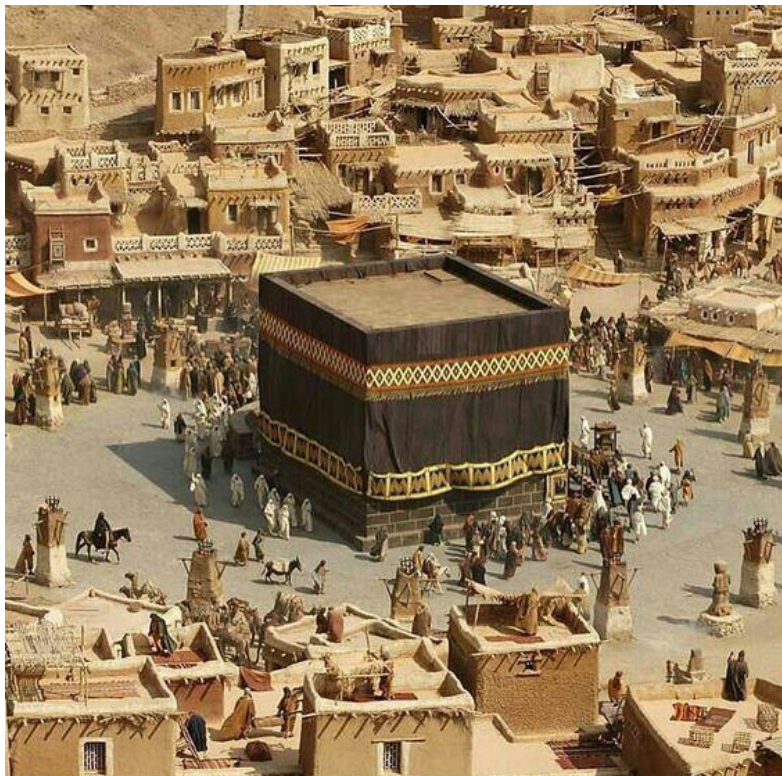

Кісва та вигляд Кааби ззовні [55; 56]

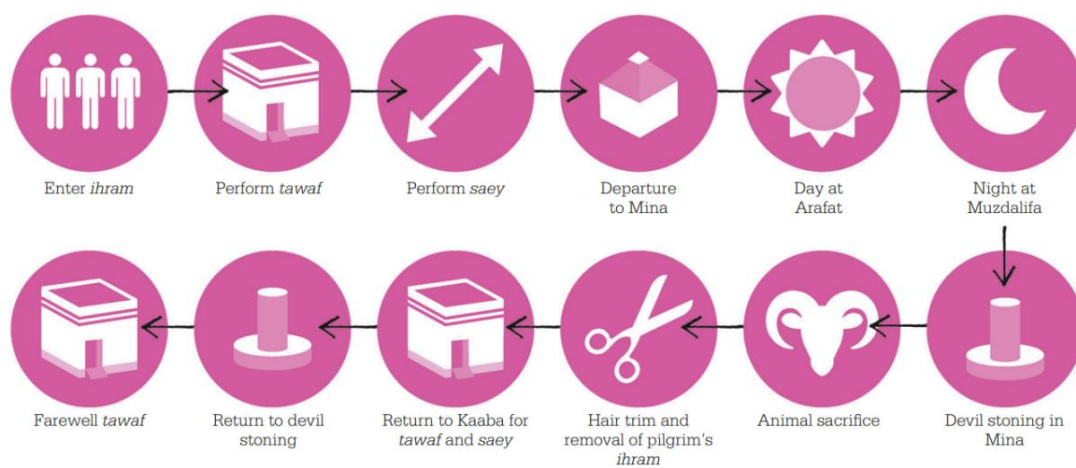
Вигляд Кааби ззовні за часів Пророка Мухаммада та вигляд Кааби зсередини

[57;58]

ДОДАТОК В

Рукни Хаджу[29]

ДОДАТОК Г

Загальна кількість паломників за 2019 (1440) рік

Джерело: [31]

Pilgrims		النسبة إلى الإجمالي Ratio to total	عدد الحجاج Number of pilgrims			الحجاج
			الجملة Total	إناث Females	ذكور Males	
Domestic Pilgrims	Saudis	Arrivals to Makkah	150,170	69,422	80,748	قادمون إلى مكة المكرمة
		* From Makkah	60,833	15,005	45,828	* من مدينة مكة المكرمة
		Total	211,003	84,427	126,576	المجموع
	Non-Saudis	Arrivals to Makkah	98,814	31,327	67,487	قادمون إلى مكة المكرمة
		* From Makkah	324,562	112,378	212,184	* من مدينة مكة المكرمة
		Total	423,376	143,705	279,671	المجموع
Total domestic pilgrims	%25.5	634,379	228,132	406,247	جملة حجاج الداخل	
Foreign pilgrims	%74.5	1,855,027	876,040	978,987	حجاج الخارج	
Total pilgrims	%100	2,489,406	1,104,172	1,385,234	إجمالي الحجاج	

ДОДАТОК Д

Кількість вірян, що здійснили Хадж за 2010 (1431) -2019 (1440) роки

Джерело: [31]

عدد الحجاج Number of pilgrims	السنوات Years
2,789,399	1431
2,927,717	1432
3,161,573	1433
1,980,249	1434
2,085,238	1435
1,952,817	1436
1,862,909	1437
2,352,122	1438
2,371,675	1439
2,489,406	1440

ДОДАТОК Е

Несаудівські паломники за статтю та національністю.

Джерело: [32]

Non-Saudis domestic pilgrims in 1440 H by gender and nationality

Nationality	النسبة إلى الجمالي Ratio to total	عدد الحجاج			الجنسية
		حماة Total	إناث Females	ذكور Males	
Egypt	%35.8	35,355	12,456	22,899	مصر
Pakistan	%12.2	12,062	2,793	9,269	باكستان
Yemen	%10.1	10,018	3,392	6,626	اليمن
India	%9.9	9,765	2,286	7,479	الهند
Sudan	%5.9	5,784	1,782	4,002	السودان
Bangladesh	%4.4	4,324	480	3,844	بنجلاديش
Jordan	%3.9	3,849	1,418	2,431	الاردن
Syria	%2.4	2,409	863	1,546	سوريا
Indonesia	%1.8	1,790	845	945	اندونيسيا
Philippines	%1.3	1,299	446	853	الفلبين
Nigeria	%1.1	1,120	422	698	نيجيريا
Kuwait	%1.1	1,068	479	589	الكويت
Palestine	%0.7	710	315	395	فلسطين
Morocco	%0.7	682	325	357	المغرب
Malaysia	%0.6	604	314	290	ماليزيا
Tunisia	%0.5	513	197	316	تونس
USA	%0.5	492	216	276	امريكا
Algeria	%0.5	475	149	326	الجزائر
Lebanon	%0.4	420	158	262	لبنان
UAE	%0.4	391	142	249	الامارات
Other nationalities	%5.8	5,684	1,849	3,835	جنسيات اخرى
Total	%100	98,814	31,327	67,487	الجملة